

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Bakalářská práce

Tereza Zapotilová

„Ať Titanie k lidem nechodívá...” – Císařovna Alžběta

Bavorská a její útěky

“Titania Shall Not Go Where People Walk...” – Empress Elisabeth of Bavaria
and her Escapes

Praha 2020

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jan Županič, PhD.

Poděkování

Tímto bych ráda poděkovala prof. PhDr. Janu Županičovi, PhD. za jeho pomoc při vypracování bakalářské práce a za jeho cenné rady.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 24. 4. 2020

Tereza Zapotilová

Klíčová slova

císařovna Alžběta, císař František Josef I., habsburská monarchie, Habsburkové (habsbursko-lotrinská dynastie), Wittelsbachové

Key Words

Empress Elisabeth, Emperor Franz Josef I, Habsburg monarchy, Habsburgs (Habsburg-Lothringian dynasty), Wittelsbach

Abstrakt

Tématem této bakalářské práce je osobnost předposlední rakouské císařovny Alžběty (1837–1898), manželky císaře Františka Josefa. Pozornost se zaměřuje především na problematiku jejích úteků od reality a povinností panovnice. Alžběta Bavorská utíkala prakticky po celý svůj život, a to jak doopravdy, tak duševně, ve svých představách. Práce se koncentruje na jednotlivé podoby, jichž její útky nabývaly. Prostor je zde věnován Alžbětinu ambivalentnímu poměru k lidem, její zálibě ve sportu a péči o vlastní vzhled, ale také cestování či únikům do světa literatury. Na závěr je popisován mýtus spojený s její osobou, který začal vznikat už za císařovna života, ale výrazněji se rozvinul až poté, co byla zavražděna, resp. ve druhé polovině minulého století.

Abstract

The subject of these works deals with the personal characteristics of the second to last Austrian Empress Elizabeth (1837–1898), the wife of Emperor Franz Josef I. The main focus of these works are the problematics of her aversion and removal from state duties as dictated for her position. Elisabeth of Bavaria had practically been running away from public responsibility for most of her life, both truly and mentally. These works concentrate on the individual forms of escapes that she had orchestrated. My platform is dedicated to Elizabeth's ambivalent relationship to people, her passion for sport and care for her own appearance, but also travel or personal release into the world of literature. In conclusion, the myth of her persona is described, which began to emerge during the Empress's life, but developed more after she was murdered, respectively in the second half of the last century.

Obsah

Úvod	7
1. Rodina a další lidé	10
Manželství	10
Děti	16
Ostatní lidé	18
2. Sport a vzhled	21
Sport	21
Vzhled	24
3. Cestování	28
První velká cesta	28
Solná komora (Salzkammergut)	30
Gödöllő	31
Jezdecké cesty	32
Hermesvilla	33
Achilleion	34
4. Císařovna Alžběta a literatura	37
Oblíbené knihy a autoři	37
Alžbětina literární tvorba	40
Smrt a šílenství	41
5. Mýtus císařovny Alžběty	43
Mýtus za císařovny života	43
Mýtus po císařovnině smrti	46
Závěr	50
Seznam použité literatury	51

Úvod

„Ať Titanie k lidem nechodívá, / k čemu jí svět, v němž druha nenajde, / kde tisíc zevlounů se na ni dívá/ a zvědavě si šeptá: ‚Blázen jde!‘ / Kde nepřízeň ji hlídá se závistí / a každý její skutek zkomolí. / Ať radši vrátí se v kraj onen čistý, / kde příbuzné jí krásné duše dlí.“¹

Tyto verše napsala rakouská císařovna Alžběta v létě roku 1888.² Báseň, v níž se obrací k sobě samé, resp. ke svému alter egu, královně víl Titanii ze Shakespearova dramatu *Sen noci svatojánské*, vystihuje císařovninu vnímání sebe samé i vlastního postavení ve světě. Právě z tohoto důvodu se stala pomyslným východiskem této práce, jež se zabývá úteký předposlední rakouské panovnice. V básni se zřetelně odráží ambivalentní pozice císařovny v rámci tehdejší společnosti – na jednu stranu byla Alžběta manželkou vládce rozsáhlé evropské říše, nejvýše postavenou ženou v rámci habsburské monarchie a jednou z nejpřednějších aristek tehdejšího světa, na stranu druhou ale s tímto postavením po celý život bojovala a svým chováním nenaplnňovala očekávání s rolí císařovny spojená, což vedlo mimo jiné k tomu, že byla okolím mnohdy rozporuplně přijímána.

Tato práce se snaží zachytit specifickou oblast Alžbětina života – tematiku úteků. Na následujících stránkách se budu zabývat náhledy na tuto problematiku. Cílem práce je zjistit, jakou roli tyto úteký sehrály v Alžbětině privátním životě i v životě její rodiny a nejbližšího okolí či jak ovlivňovaly vnímání císařovny osobnosti širokou veřejností. Alžběta se k útekům uchýlovala po celý svůj život, přičemž zde můžeme pozorovat dvě navzájem úzce propojené tendence. První z nich je, že Alžběta utíkala před někým či něčím, např. před lidmi, a to jak cizími, tak i před svými blízkými, nebo před povinnostmi panovnice. Druhou tendencí je pak utíkání se k něčemu. Aby unikla před pro ni nepříjemnou realitou, utíkala se k vybraným osobám, s nimiž ji pojil úzký vztah, ale ještě častěji k činnostem, které jí přinášely uspokojení. Nevadilo jí, že nezřídka neprospívají jejímu zdraví, o tom, že se mnohdy neslučovaly s oficiální rolí panovnice, nemluvě. Alžbětin život se tak více méně skládá z úteků, ty jsou jakousi červenou nití táhnoucí se od období dětství a dospívání až do císařovny smrti.

Práce je členěna do pěti kapitol. První kapitola se věnuje císařovnině vztahu k lidem. V jednotlivých podkapitolách je rozebírán vztah rakouské panovnice k manželovi, císaři Františku Josefovi, čtyřem dětem, které spolu měli, a k ostatním lidem, a to jak těm z jejího bezprostředního okolí (rodina, služebnictvo), tak k lidem cizím. Právě na Alžbětině vztahu k lidem můžeme dobře pozorovat její tendenci k útekům. Dlouhodobě dávala přednost samotě či společnosti několika vybraných jedinců, jimž důvěřovala, ostatních se stranila. To

¹ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 417.

² HAMANN, *Kaiserin*, s. 359.

ovlivňovalo nejen soukromý život císařské rodiny, ale i vykonávání role císařovny, jemuž se Alžběta s přibývajícím věkem stále častěji a ostentativněji vyhýbala. Tématem druhé kapitoly je císařovno sportování a zaujetí vlastním vzhledem. Alžběta proslula jakožto nejkrásnější panovnice své doby, s čímž souvisí také její aktivní zájem o sport a intenzivní péče o vlastní zevnějšek. Z obou těchto věcí se však zároveň stala i důležitá úniková strategie, neboť šlo o činnosti, k nimž se mohla utíkat před nechtěnými povinnostmi. O tom svědčí i nezdravá míra, s níž holdovala jak nejrůznějším sportovním disciplínám, tak starosti o svoji krásu. V jednotlivých podkapitolách bude pozornost zaměřena na sportovní aktivity, jimž se císařovna v průběhu života věnovala, péči o vzhled, ale také císařovninu vztahu ke kráse jako takové či strategiím, s jejichž pomocí se pokoušela zůstat v očích světa věčně mladá.

Útěk, tentokrát nejen v myšlenkách, jí poskytovalo také cestování. Této problematice je věnována třetí kapitola. Alžběta byla vášnivou cestovatelkou, přičemž v posledních letech jejího života se tato záliba ještě výrazněji vystupňovala. Kromě objevování nového a neschopnosti setrvat delší dobu na jednom místě zde opět můžeme spatřovat jasné známky touhy po útěku před lidmi a povinnostmi. Kromě charakteristiky císařovniných cest se zde budeme zabývat také některými jejími oblíbenými místy pobytu, jako byl např. uherský zámek Gödöllő nebo Achilleion na ostrově Korfu. Čtvrtá kapitola se zaměřuje na útky do světa literatury. Alžběta měla své oblíbené knihy a hrdiny, o nichž snila a s nimiž se ztotožňovala, ale také se sama věnovala literární tvorbě. Její básně sice nejsou považovány za umělecky hodnotné, představují však cenný zdroj informací o tom, jak panovnice vnímala sebe i své okolí. Součástí kapitoly je také podkapitola věnující se Alžbětinu vztahu k otázkám smrti a šílenství. Poslední kapitola se koncentruje na problematiku mýtu s císařovnou spojeného. U jeho zrodu stále sama Alžběta, která tak pomyslně znovu utíkala. Místo své skutečné osoby předkládala lidem takřka mytickou postavu. Tendence k mytizování pak přetrvala i po její smrti, dokonce ještě zesílila. V dnešní době tak historická osobnost stojí skryta pod silným nánosem tohoto mýtu, který není vždy snadné odstranit.

Zatímco za svého života se Alžběta potýkala s nepochopením a odmítáním, dnes se z ní stala jedna z velmi známých a populárních historických osobností. Její životní osudy se dočkaly filmového i muzikálového zpracování, na místech, kde pobývala, nalezneme její sochy a množství upomínkových předmětů pro turisty s jejím vyobrazením. Vyšla celá řada publikací s velmi rozdílnou mírou odbornosti i několik beletristických děl, v nichž předposlední rakouská císařovna vystupuje. I když již uplynulo více než 120 let od jejího úmrtí, zájem o ni neutuchá. Zdá se, že čím více toho o Alžbětě víme, tím více nám uniká ona samotná. Přesto věřím, že má cenu zabývat se touto rozporuplnou panovnicí i nadále, neboť při pohledu na množství

literatury, která se zaměřuje na její osobnost, zjistíme, že řada prací je staršího data vydání, případně se jedná spíše o populárně naučné zpracování. Přímou u nás, v českém prostředí, je navíc většina literatury přeložená, nalezneme zde jen málo původních prací. To je, spolu s mým dlouhodobým osobním zájmem o císařovnu Alžbětu, důvodem, proč jsem se rozhodla věnovat svoji bakalářskou práci právě jí.

Při psaní jsem vycházela především z monografií o císařovně. Mezi ty nejdůležitější patřily mimo jiné knihy *Alžběta: Císařovna proti své vůli* od Brigitte Hammanové nebo *Sisi: Leben und Legende einer Kaiserin* od Michaely a Karla Vocelkových. Důležité pro mě byly také tituly zaměřené buďto na vybrané téma z císařovny života, nebo na osoby z Alžbětina okolí. Do této skupiny patřily kupř. publikace *Mé srdce je z kamene: Temná stránka císařovny Alžběty* od Michaely Lindingerové, *Kondiční a dietní program císařovny Sissi* z pera Gabriele Praschl-Bichlerové, kniha Marthy Schadové *Císařovna Alžběta a její dcery: Ze života císařské rodiny* nebo *František Josef I.: Císař rakouský a král uherský* opět od Michaely a Karla Vocelkových. Mimo to jsem vycházela také z pramenů, jako jsou deníky císařovny nejmladší dcery Marie Valérie, paměti dvorní dámy Irmy Sztárayové nebo korespondence císaře s herečkou Kateřinou Schrattovou. Seznam veškeré použité literatury je uveden na konci práce. V textu jsou citace uváděny ve zkrácené podobě, a to buďto pouze jménem autora, nebo jménem autora a prvním slovem/ slovy z názvu.

1. Rodina a další lidé

Císařovna Alžběta ve svém životě často utíkala. Zřejmě nejvýrazněji se toto její chování projevovalo ve vztahu k dalším lidem, nehledě na to, zda šlo o manžela, děti, členy vlastní rodiny nebo zcela cizí osoby. Kontakt s lidmi byl pro císařovnu problematický, proto se mu vyhýbala, jak jen to bylo možné. Od členů své rodiny odjížděla na dlouhé cesty, před ostatními lidmi se pokoušela co nejvíce skrýt. S přibývajícím věkem se stále méně objevovala na veřejnosti a své reprezentační povinnosti první dámy monarchie plnila jen ve výjimečných případech. Ani tak ale nebylo v císařovnině případě možné odříci pokaždé. Její život se tudíž stal hledáním kompromisu mezi mírou přítomnosti únosnou pro ni samotnou a nepřítomnosti přijatelnou pro její okolí a veřejnost jako takovou. To ovšem neznamená, že by tato snaha vedla k oboustranné spokojenosti, spíše naopak.

Manželství

Císařovnin pohled na manželství byl spíše kritický, soudě alespoň dle jejích pozdějších výroků, v nichž ho označovala za „nesmyslný institut“ a sebe viděla jako oběť příliš brzkého sňatku, proti němuž se nemohla vzepřít.³ Tento její pohled samozřejmě hodnotí danou situaci se značným časovým odstupem, pravdou však zřejmě je, že v době, kdy se Alžběta zasnoubila se svým bratrancem Františkem Josefem, nebyla připravena vdát se, natožpak stát se panovnicí země velikosti a významu tehdejší habsburské monarchie. V době, kdy bylo jejímu budoucímu muži 23 let a měl již za sebou několik roků v čele země, nebylo Alžbětě ještě ani 16 let a neměla jasnou představu o tom, co s sebou postavení rakouské císařovny přináší, ani dostatečnou průpravu ke zvládnutí tohoto úkolu.⁴ Císařovou nevěstou se podle původního plánu měla stát Alžbětina starší sestra Helena, o Alžbětě se neuvažovalo, neboť byla ještě příliš mladá.⁵ František Josef se však rozhodl právě pro Alžbětu, která údajně byla touto skutečností jak polichocena a potěšena, tak vystrašena, a to právě z náročnosti tohoto úkolu.⁶ Jak však prý poznamenala Alžbětina matka Ludovika, císaři se košem nedává, a tak se z Alžběty zakrátko stala císařova snoubenka a posléze i manželka.⁷

Již samotná svatba, která se konala 24. dubna 1854 ve vídeňském Augustinerkirche pod vedením arcibiskupa Rauschera a za přítomnosti 70 dalších církevních představitelů, byla

³ MONTJOUVENT, s. 30; SAATHEN, s. 19.

⁴ GRÖSSINGOVÁ, *Muži*, s. 39–42.

⁵ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 14, 18, 21–22.

⁶ CORTI, s. 31–32; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 51.

⁷ MONTJOUVENT, s. 24.

předzvěstí budoucí podoby císařského manželství. Během ceremonií, které předcházely svatebnímu obřadu, nevěsta hodně plakala, v pláči také utekla ze slavnostní recepcce, během níž vysoce postavení lidé u dvora gratulovali mladému páru. Pravděpodobně šlo o důsledek psychického vypětí způsobeného stresem z neznámého prostředí a množstvím nových, pro ni náročných situací. Ani svatební noc neproběhla podle očekávání, neboť k naplnění manželství došlo až o několik dní později. Také během nejrůznějších oslav v následujících dnech se císařovna mnohdy neubránila slzám. František Josef zřejmě nedokázal být své ženě, která byla v mnoha ohledech jeho přesným protikladem, dostatečnou oporou, a tak již krátce po svatbě můžeme pozorovat počátek sporů a neshod, které posléze provázely manželský pár po celou dobu jejich společného soužití.⁸

Oba manželé měli odlišné zájmy, postoje a názory. To mnohdy vedlo k očividné disharmonii, což by však ještě samo o sobě nebylo nepřekonatelnou překážkou. Co mezi nimi ovšem stálo především, byla jejich naprosto odlišná výchova. František Josef měl na prvním místě svoje povinnosti císaře. Byl vychován k tvrdé a cílevědomé práci a také k nekompromisnímu dodržování protokolu, který přesně stanovoval, jak se má kdo u vídeňského dvora chovat. Navíc dvorský život byl něčím, na co byl již od dětství zvyklý. Právě s tím však měla Alžběta značný problém. Pocházela sice z urozené rodiny, její výchova ale byla spíše volnější a neortodoxní, navíc probíhala mimo bavorský královský dvůr, tudíž budoucí císařovna nebyla uvyklá dvorskému způsobu života. Povinnosti pro ni nestály nad vlastní spokojeností a vůlí a zvyknout si na přísná pravidla chování a přesný časový rozvrh dne pro ni bylo složité.⁹ K tomu, aby si mladá panovnice u dvora brzy zvykla, nenapomáhala ani aristokracie, která k nezkušené dívce nechovala tak vřelé sympatie jako zbytek obyvatel říše, který měl sklon si Alžbětu alespoň v prvních letech idealizovat.¹⁰

Dalším problematickým bodem pak byl komplikovaný vztah mezi císařovnou a její tchyní Žofií. Dnes je těžké říci, jak přesně jejich vzájemné vztahy vypadaly. V císařovnině vlastním líčení vystupuje arcivévodkyně jako hlavní příčina manželských obtíží mladého páru a jako někdo, kdo stál ve všem a za všech okolností proti ní samotné. Tyto výroky však nepocházejí přímo z doby, kdy obě ženy žily pod jednou střechou, nýbrž až z pozdějších let, navíc byly povětšinou adresovány osobám, které Žofii neznaly a byly příznivě nakloněny císařovně, ať už se jedná o její nejmladší dceru Marii Valérii či o některou z Alžbětiných

⁸ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 25–27.

⁹ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Lásky*, s. 41–42; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 12–13, 18–19, 23, 25–26, 30.

¹⁰ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 60; HAMMONDOVÁ, *Mladá*, s. 90, 94–95; VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 114.

dvorních dam. Naproti tomu v dopisech, které arcivévodkyně psala svým blízkým, vypadá poměr obou žen jako vcelku harmonický, Žofie má pro svou snachu samá slova chvály.

Pravda zřejmě bude někde mezi těmito dvěma opačnými póly – obě dvě byly příliš rozdílné na to, aby si mohly porozumět, najít společnou řeč a shodu na tom, jak by měla žít císařská rodina. Pro Žofii bylo na prvním místě blaho dynastie a spolu s tím celé monarchie. Svého syna vychovala v tomto duchu a zřejmě těžce nesla, když jeho mladá manželka nerespektovala pravidla, která podle ní byla naprosto nezbytná k udržení vlády Habsburků. Císařovna nebyla ochotna přizpůsobit se a fungování dvora i panovnické rodiny považovala za nemoderní a zkosnatělé. To vedlo k nepochopení mezi oběma ženami a k tomu, že díky pozdějšímu císařovninu líčení celé věci se z arcivévodkyně v očích dalších generací stala „zlá tchyně“.¹¹

I přes to všechno je však možno první roky manželství označit za poměrně spokojené. Císařovna, byť nerada, plnila své reprezentační povinnosti a mimo jiné také doprovázela svého muže na řadě cest napříč monarchií. Tato situace však vydržela pouze do konce 50. let 19. století, kdy se, jak píše Michaela a Karl Vocelkovi, spolu s krizí politickou po prohrané válce objevila také krize manželská. Oba manželé se začali stále více odcizovat. Císař hledal rozptýlení v mimomanželských vztazích, o nichž se jeho žena zřejmě dozvěděla prostřednictvím ve společnosti šířených klepů. Císařovna zase pod záminkou špatného zdraví začala podnikat dlouhé cesty mimo Vídeň, a to jak do vzdálenějších oblastí monarchie, tak do zahraničí.¹²

60. léta pak přinesla zásadní změnu v jejich vztahu. Alžběta během své časté nepřítomnosti u dvora nabyla značné sebevědomí a rozhodla se, že se již nadále nehodlá podřizovat jako doposud. Vyvrcholením tohoto vývoje se stalo ultimátum, které svému muži předložila v létě roku 1865. V něm šlo o vliv císařovny na výchovu jediného syna Rudolfa, ale v neposlední řadě i o větší svobodu, kterou si tímto vymohla pro svou osobu.¹³ Od této doby se pozice manželů do značné míry obrátily – František Josef se vůči své ženě ocitl v podřízené pozici, zatímco ona získala pomyslné hlavní slovo. Císař se začal v osobním i písemném kontaktu stavět do role toho slabšího a níže postaveného z páru, vůči své ženě se choval úslužně a pokud po ní něco chtěl, musel ji prosit a přemlouvat, často opakovaně a mnohdy bezúspěšně.

¹¹ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 28–29.

¹² VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 113–116, 121.

¹³ WEISSENSTEINER, *Ženy v*, s. 82–83.

Naproti tomu on sám neodmítl své ženě takřka žádné přání, pokud bylo jen trochu v jeho silách jí vyhovět.¹⁴

Alžběta v následujících letech trávila se svým mužem stále méně času. Často se vydávala na cesty nebo alespoň pobývala v některé z císařských rezidencí mimo hlavní město říše, a pokud už byla s manželem pod jednou střechou, ani tehdy se s ním nevidala často.¹⁵ O tom, jaké city císařovna ke svému muži chovala, nemáme žádné podložené zprávy. Ve svých básních se sice Alžběta o svém manželství vyjadřovala značně kriticky (ačkoliv tu a tam psala o Františku Josefovi o něco vlídněji), básnická stylizace se však nemusí zcela shodovat se skutečným stavem věcí, zvláště když poezii se Alžběta věnovala pouze v rozmezí několika let. Ani v případě císaře nemáme dostatek pramenů, předpokládá se však, že svoji ženu navzdory řadě manželských potíží miloval. Již z řady dopisů, které napsal buď přímo své ženě, nebo některé z dalších osob ve svém okolí, můžeme usuzovat, že k ní choval hluboké city a v době její nepřítomnosti pociťoval smutek.¹⁶

Navzdory tomu však císař zřejmě nebyl své ženě vždy věrný, což souvisí i s tím, že císařovna začala odmítat jakýkoliv sexuální kontakt a návštěvy císaře v její ložnici se staly výjimečnou záležitostí.¹⁷ František Josef měl mít během manželství několik poměrů. O tom, kolik jich bylo, nemáme přesné informace, protože některá tvrzení o vztahu s císařem lze považovat za značně problematická. Jednou z žen, s nimiž zřejmě skutečně udržoval dlouhodobější vztah, byla Anna Nahowská. Její poměr s císařem měl trvat celých 14 let, až do roku 1889, a jejíž dcera Helena by teoreticky mohla být císařovým nelegitimním dítětem.¹⁸ Poněkud jinou povahu měl císařův vztah s herečkou Kateřinou Schrattovou, neboť šlo o kontakt, který navázala přímo císařovna, a nad nímž po dobu svého života držela ochrannou ruku. Alžběta, která si všimla sympatií svého muže ke známé mladé herečce, nejenže zorganizovala setkání Schrattové a císaře, ale také učinila z této ženy svoji oficiální přítelkyni, čímž dodala jejich kontaktu na legitimitě. Ačkoliv její vztah ke Schrattové, soudě podle císařovniných básní, zřejmě nebyl tak vřelý, jak se tvářila, dělala vše pro to, aby vzbudila dojem, že se jedná o někoho, kdo má v císařské rodině své pevné místo.¹⁹

Tím, že svého manžela a herečku seznámila, sledovala Alžběta nejen blaho svého muže, ale především svůj ryze osobní zájem. Přítomnost Schrattové v císařově blízkosti jí dávala

¹⁴ HAMANNOVÁ, „*Moje*“, s. 84; UNTERREINER, *Habsburkové*, s. 81–84; GRÖSSINGOVÁ, *Muži*, s. 39, 59.

¹⁵ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 57–58, 62.

¹⁶ Tamtéž, s. 61–62; WEISSENSTEINER, *Ženy v*, s. 89, 93, 100; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 329–330.

¹⁷ GRÖSSINGOVÁ, *Muži*, s. 51; MONTJOUVENT, s. 58.

¹⁸ VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 234–235; SAATHEN, s. 11–12.

¹⁹ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 106–107; CORTI, s. 336; WEISSENSTEINER, *Ženy v*, s. 174; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 305; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 68.

pocit, že se může na delší dobu vzdálit, aniž by František Josef příliš trpěl osamělostí.²⁰ Kateřina se navíc pro císaře stala něčím víc než pouhou milenkou, pokud tedy mezi nimi vůbec byl milenecký vztah, o čemž nemáme jasné důkazy (je možné, že se jednalo o poměr zcela platonický). Pro Františka Josefa byla Schrattová spíše přítelkyní a důvěrnicí, které, podobně jako své ženě, plnil lecjaká přání, aniž by za to vždy dostal tolik její přítomnosti a laskavosti, kolik si přál.²¹ I přesto zůstali oba v kontaktu až dokonce císařova života, ačkoliv po Alžbětině smrti již nebyly jejich styky tak časté ani tak intenzivní. Svou roli mohla sehrát ztráta císařovny veřejné podpory i nepřízeň rodiny, např. císařovy nejmladší dcery Marie Valérie.²²

Kromě císařových mimomanželských vztahů se objevují také dohady o údajných císařovniných poměrech. Alžběta měla za svůj život mnoho obdivovatelů, žádný z nich se však pravděpodobně nestal jejím milencem. Císařovna byla příliš zaujata sama sebou a její osoba pro ni byla na prvním místě, zatímco druzí byli vždy v pozadí, což mělo vliv na její vztahy s dalšími lidmi všeobecně, muže nevyjímaje. Je možné, že k některému ze svých obdivovatelů chovala jisté city, zřejmě však zůstaly pouze v platonické rovině, neboť snění a pozorování druhých zpovzdálí odpovídalo její povaze více než intenzivní vztah k někomu jinému. Také její postoj k tělesnosti byl zřejmě negativní, odmítavý. Mohlo jít o dopad traumatizujících zkušeností z počátku manželství, psychickou indispozici nebo důsledek poruch příjmu potravy, které bývají s tímto nezřídka spojeny.²³

Pokud se hovoří o Alžbětiných možných milencích, bývají nejčastěji zmiňováni hrabě Gyula Andrassy a Bay Middleton, který byl jejím průvodcem během řady jezdeckých výprav na britských ostrovech. Andrassy, uherský šlechtic, který po neúspěchu revoluce z let 1848/49 musel na čas uprchnout do ciziny, se s císařovnou seznámil v polovině 60. let, kdy se intenzivně řešila otázka vyrovnání s Uhrami. Alžběta v té době horovala pro vše maďarské a také hrabě Andrassy jí byl sympatický. Pravděpodobně ale mezi nimi nedošlo k ničemu důvěrnějšímu, neboť, jak již bylo řečeno, v Alžbětině případě to neodpovídalo její povaze a založení, a pro Andrassyho by poměr s panovnicí znamenal vážné ohrožení nejen politické kariéry. Přesto se z nich stali dobří přátelé, kteří byli v kontaktu až do Andrassyho smrti roku 1890.²⁴ O tom mimo jiné svědčí i císařovnin výrok na jeho adresu, který si Marie Valérie zapsala do deníku krátce po jeho úmrtí.²⁵ Podobné to zřejmě bylo i v případě Baye Middletona, s nímž se prvně setkala

²⁰ HAMANNOVÁ, „*Moje*“, s. 78.

²¹ UNTERREINER, *Habsburkové*, s. 92–94, 96.

²² HERRE, *Císař*, s. 318; VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 244.

²³ GRÖSSINGOVÁ, *Muži*, s. 7–8, 55; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 65–66, 68; MONTJOUVENT, s. 34, 56; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 181; DICKINGER, s. 98; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 200–201.

²⁴ MONTJOUVENT, s. 70, 72–73

²⁵ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 54–55; SCHADOVÁ – SCHAD, s. 204.

v roce 1876, při své druhé jezdecké cestě do Británie. Middleton, který měl rakouské panovníci dělat průvodce, byl vůči ní i jejímu jezdeckému umění zprvu skeptický, brzy ale změnil názor a z Alžběty a Baye Middletona se stala nerozlučná dvojice. Middleton doprovázel císařovnu i během jejích dalších jezdeckých cest a na její pozvání také přijel do Gödölő. Podobně jako v Andrásyho případě, i nyní se šířily klepy o milostném poměru mezi císařovnou a jezdcem Middletonem, ty ale byly zřejmě také nepodložené. Oba k sobě zřejmě měli blízko, vztah mezi nimi byl ale spíše přátelský či platonický. Middleton se na podzim 1882 oženil a s císařovnou se již do své smrti o deset let později nesetkal.²⁶

O tom, že císařovna měla sklony spíše k platonickým vztahům a líbilo se jí, když ji obklopovali a obdivovali nejrůznější ctitelé, svědčí i průběh dalších jejích „románků“. Jedním z nich byl zvláštní vztah s mužem jménem Friedrich Pacher List von Theinburg, majitelem přádelny a tkalcovny v blízkosti Vídně. S císařovnou se setkal na maškarním plese v únoru 1874. Alžběta ples navštívila inkognito v doprovodu Idy Ferenczyové a v masce žlutého domina se bavila právě s Friedrichem Pachere, který zřejmě poznal její skutečnou identitu. Večer na plese ale nebyl posledním kontaktem císařovny a Friedricha Pachera. Alžběta s ním udržovala korespondenci, v níž se všemožně snažila skrýt, kým skutečně je (psala pozměněným písmem a nechávala dopisy posílat svými známými z míst, kde právě prokazatelně nebyla). Alžběta a její dvorní dámy si s Pachere nějaký čas hrály, poté kontakt na delší dobu utichl, aby ho císařovna znovu obnovila o řadu let později. Ani tento vztah však nikam nevedl. Císařovna do masopustní noci vkládala své nesplněné sny a romantické ideály, zatímco pro Pachera to zpočátku byla zábavná epizoda a později, když se „žluté domino“ opět snažilo navázat kontakt, spíše nepříjemná záležitost.²⁷

Podobný byl i „vztah“ s mladým saským šlechticem Alfredem Gurniakem von Schreibendorf v roce 1888. Ten se do císařovny zamiloval a začal ji pronásledovat. Ona ho nějaký čas nechala, jeho obdiv jí dělал dobře. Dokonce se o něm zmiňuje i ve svých básních, ovšem v romantickém duchu neodpovídajícím skutečnosti. Ani tento vztah nevydržel dlouho, skončil již na podzim 1888.²⁸

²⁶ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 224–226, 241; GRÖSSINGOVÁ, *Muži*, s. 118, 122, 124–127, 138–139.

²⁷ CORTI, s. 209–218; GRÖSSINGOVÁ, *Muži*, s. 178–182, 185, 187, 190, 192, 194–195, 198, 201; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 33–35.

²⁸ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 273–275; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 40–45.

Děti

Podobně jako od manžela utíkala Alžběta také od svých dětí. Její vztah k nim by se dal označit za značně ambivalentní. Se svým manželem měla císařovna celkem čtyři děti, z nichž však pouze dvě přežily své rodiče, přičemž právě ztráta nejstarší dcery a jediného syna oba výrazně zasáhla a měla vliv jak na jejich vzájemný vztah, tak na poměr ke zbylým dvěma dcerám. Alžběta nebyla mateřským typem, což dávala najevo nejen ve vztahu ke svým vlastním dětem, případně těhotenstvím, která ji omezovala v jejích aktivitách a dočasně „deformovala“ její štíhlou postavu, ale i při kontaktu s ostatními dětmi, k nimž si nedokázala vytvořit příliš vřelý vztah, a to ani tehdy, když šlo o její vnoučata.²⁹ Naproti tomu František Josef, který také nebývá označován za nejlepšího otce, především pokud jde o jediného syna Rudolfa, našel své uplatnění v roli hodného dědečka svých mnoha vnoučat, případně i pravnoučat.³⁰

První dítě císařského páru, dcera Žofie, přišlo na svět ani ne rok po svatbě, 5. března 1855. Zanedlouho, 5. července následujícího roku, se narodila druhá dcera Gisela.³¹ Péče o obě arcivévodkyně se stala dalším sporným bodem mezi Alžbětou a její tchyní. Žofiiny pokoje ve vídeňském Hofburgu přímo sousedily s prostory, v nichž byly ubytovány děti, což se však nelíbilo císařovně, která si nakonec vymohla přestěhování dětských pokojů do své blízkosti.³² V té době ještě jevila o obě dcery zájem, což se však změnilo poté, co během cesty do Uher 29. května 1857 náhle zemřela starší Žofie. Oba rodiče byli z dceřiny smrti zoufalí.³³ V Alžbětině případě se tato událost odrazila na čím dál chladnějším vztahu k přeživší Gisele, s níž si ani v dospělosti příliš nerozuměla. Péči o malou arcivévodkyni se tak více věnovala její babička než matka.³⁴

Nejinak tomu bylo i po narození následníka trůnu, korunního prince Rudolfa 21. srpna 1858. Alžběta se ještě zcela nevzpamatovala ze ztráty nejstaršího dítěte, navíc byl porod oproti předchozím dvěma značně komplikovaný, což vedlo k dlouhé rekonvalescenci císařovny a většímu prostoru pro zájem arcivévodkyně Žofie. Alžběta se tentokrát nijak nebránila a přenechala starost o obě děti, které si spolu v dětství utvořily silný vztah, své tchyni.³⁵ Zájem o syna projevila až o několik let později, kdy se razantně postavila proti způsobu Rudolfovy výchovy, který považovala za zcela nevhodný pro citlivého chlapce, jakým Rudolf byl. Poté,

²⁹ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 125, 130; GRÖSSINGOVÁ, *Muži*, s. 48–49; SCHADOVÁ, s. 38, 102; UNTERREINER, *Císařovna*, s. 138.

³⁰ WEISSENSTEINER, *Ženy v*, s. 129–130; VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 269–270; UNTERREINER, *Císařovna*, s. 137–138.

³¹ EGGHARTOVÁ, s. 34, 53.

³² VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 34.

³³ SCHADOVÁ, s. 20–21.

³⁴ EGGHARTOVÁ, 57.

³⁵ WEISSENSTEINER, *Osudové*, s. 15–16, 25.

co dosáhla svého a zajistila pro syna učitele dle vlastního vkusu, však opět přestala jevit o korunního prince větší zájem.³⁶

Zcela opačný přístup ovšem císařovna praktikovala v případě nejmladší dcery Marie Valérie, která přišla na svět až necelých 10 let po narození Rudolfa, 22. dubna 1868. Císařovna, která se příliš nezajímala ani o svého muže, ani o děti, se řadu let vyhýbala dalším těhotenstvím. V roce 1867 však došlo k jistému dočasnému zlepšení situace manželského páru a Alžběta se rozhodla přivést na svět ještě jedno dítě (otázkou je, zda vše dělala kvůli svému muži, nebo spíše kvůli milovaným Uhrám, jimž toužila dát syna a možného budoucího panovníka). Alžbětin poměr k nejmladšímu dítěti byl diametrálně odlišný od jejího postoje ke starším potomkům. Zatímco od Gisely a Rudolfa císařovna utíkala a jen zřídka se chovala jako matka, Marii Valérii věnovala veškerou svou péči a pozornost, jakou starší děti nikdy nezažily, díky čemuž si nejmladší dcera získala přezdívku „jedináček“ či „jediné dítě“.³⁷

Od Marie Valérie císařovna neutíkala, ale naopak se utíkala k ní. Pečovala o ni s až přehnanou láskou, upínala se na ni, často ji brala s sebou na své cesty (mnohdy byla dcera, resp. její zdraví, dokonce záminkou těchto cest) a dělala kvůli ní věci, které by kvůli Gisele nebo Rudolfovi neudělala.³⁸ Alžběta také např. Valérii nedovolila jezdit na koni, ačkoliv sama byla vášnivou jezdkyň, bála se totiž, že by se jí mohlo něco stát.³⁹ Když poté Valérie přišla do věku na vdávání, trvala její matka na tom, aby se svatbou počkala alespoň do svých dvacátých narozenin, aby ji neopouštěla příliš brzy. Ve výběru partnera jí potom nechala volnou ruku a slíbila jí, že se může vdát zcela podle své vůle. To dcera také učinila. Po delším rozmýšlení si zvolila arcivévodu Františka Salvátora, proti němuž měl zpočátku námitky jak její otec, tak i bratr Rudolf.⁴⁰ František Salvátor totiž pocházel z již nevládnoucí, navíc vedlejší linie habsbursko-lotrinského rodu. Císař se navíc obával i faktu, že budoucí manželé jsou blízcí příbuzní.⁴¹

Alžbětin postoj vůči Marie Valérii je v příkrém rozporu k tomu, jak se postavila ke sňatku starší Gisely. Tu se rozhodla již v 16 letech provdat, ačkoliv sama věděla, jaké to je, když se žena vdá v tak nízkém věku. Údajně to udělala proto, aby jí Gisela nekazila dojem stále ještě mladé ženy. Sama jí vybrala ženicha, bavorského prince Leopolda.⁴² Naopak v Rudolfově případě nebyla s volbou příliš spokojena, belgická princezna Stefanie jí nepřišla jako správná

³⁶ CORTI, s. 113–115; HERRE, s. 178.

³⁷ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 139.

³⁸ EGGHARTOVÁ, 147; SCHADOVÁ, s. 72

³⁹ SZTÁRAYOVÁ, s. 106.

⁴⁰ UNTERREINER, *Císařovna*, s. 119–120; SCHADOVÁ, s. 86–87.

⁴¹ SCHADOVÁ, s. 89.

⁴² EGGHARTOVÁ, 69–70, 72.

volba. Osobně však nic nepodnikla, nijak se neangažovala, pouze dávala najevo svou nespokojenost s novou snachou.⁴³

Pokud jde o Rudolfa, došlo k zásadnímu obratu ve vztahu k němu po jeho smrti. Korunní princ byl nalezen mrtev 30. ledna 1889 na svém loveckém zámku Mayerling, a to ve společnosti své milenky, baronesy Mary Vetserové. Nikdy nebylo s určitostí odhaleno, co přesně se zde odehrálo, za nejpravděpodobnější verzi se však považuje sebevražda – Rudolf měl nejprve zastřelit svoji milenkou, která byla ochotna doprovodit jej na smrt, a poté sebe.⁴⁴ Ať se však na Mayerlingu stalo cokoli, výrazně to ovlivnilo život císařského páru. Krize v podobě smrti jediného syna manžele nesblížila, spíše naopak, každý si ještě výrazněji šel svou vlastní cestou.⁴⁵ Alžběta zcela přehodnotila vnímání synovy osobnosti. Zatímco za jeho života mu příliš zájmu nevěnovala, nyní propadala výčitkám a uvědomila si, nakolik si oba byli podobní ve svých zájmech, postojích i labilní psychice, zatímco obě dcery vždy projevovaly podobnost spíše se svým otcem, s nímž také měly lepší vztah (např. z deníku Marie Valérie vyplývá, že i přes matčinu horlivou péči, nebo možné právě kvůli ní, měla raději svého otce). Rudolfa nyní milovala, obdivovala, truchlila po něm se svou typickou přepjatostí. Rozhodla se nosit již pouze černé šaty a snažila se se synem navázat kontakt pomocí spiritismu.⁴⁶

Ostatní lidé

Manžel a děti nebyli jedinými lidmi v Alžbětině životě, od nichž utíkala ve skutečnosti i ve svých myšlenkách a snech. Podobně komplikované vztahy měla i se zbytkem své rodiny, především s habsburským příbuzenstvem, s nímž ve většině případů nevycházela nejlépe.⁴⁷ Naproti tomu se svými příbuznými z rodu Wittelsbachů udržovala po celý život daleko vřelejší a živější kontakt. Především se svými sourozenci se často navštěvovala, a to buď v rodném Bavorsku, nebo během některé ze svých cest.⁴⁸ Po dlouhou dobu také věnovala pozornost neteři Marii von Wallersee, provdané Larischové (von Larisch-Moennich), dceři svého staršího bratra Ludvíka a jeho morganatické manželky. Marie k ní měla mít hodně blízko až do smrti korunního prince, z níž ji císařovna také částečně obviňovala.⁴⁹

⁴³ KING – WILSONOVÁ, s. 60; EGGHARDTOVÁ, s. 115; WEISSENSTEINER, *Osudové*, s. 93.

⁴⁴ VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 253–255.

⁴⁵ GRÖSSINGOVÁ, *Alžběta*, s. 108.

⁴⁶ WEISSENSTEINER, *Osudové*, 32; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 386; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 92.

⁴⁷ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 317.

⁴⁸ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 77–78.

⁴⁹ Marie napomáhala kontaktu mezi Rudolfem a Mary Vetserovou; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 385; HOLEC – BOVAN, s. 127–129, 150.

Zvláštní vztah ji pak pojil k bavorskému králi Ludvíku II., jehož považovala za spřízněnou duši. Oba monarchové měli řadu podobných zálib a vlastností, včetně skutečnosti, že sny pro ně byly důležitější než panovnické povinnosti. Ludvík Alžbětu, která byla jeho vzdálenou příbuznou, obdivoval již v mládí. Také Alžběta cítila, že jsou si v mnohém blízcí. Byli romantickými snílky, kteří utíkali před povinnostmi a raději se o samotě věnovali svým koníčkům. Oba si také vytvořili osobitý přístup k náboženství, který se odlišoval od běžných katolických norem, a v milostném životě hledali lásku spíše ideální než tělesnou. Přesto však věděla, že je Ludvík podivín, dokonce větší než ona sama. Navíc mu měla za zlé, že se zasnoubil s její mladší sestrou Žofií a zasnoubení posléze odvolal. V Ludvíkově případě to bylo podobné jako s dalšími muži v jejím životě – když byla s ním, cítila se nesvá a uvědomovala si, že není zcela normální, zvláště s tím, jak roky plynuly a bavorský král se choval čím dál podivněji, v jeho nepřítomnosti o něm ale smýšlela mnohem lépe, ztotožňovala se s ním a psala o něm ve svých básních. Když Ludvík v červnu 1886, nedlouho poté, co byl prohlášen za nesvéprávného a internován, tragicky zemřel, byla to pro Alžbětu velká ztráta, s níž se jen těžko vyrovnávala.⁵⁰

Bližší vztah dokázala Alžběta navázat s některými ze svých nejbližších sloužících. Zatímco v prvních letech po svatbě představovaly dvorní dámy pro císařovnu spíše nevítanou společnost považovanou za prodlouženou ruku arcivévodkyně Žofie, poté, co si začala svůj personál vybírat sama, staly se z mnoha žen v jejím doprovodu její dobré přítelkyně, alespoň nakolik to vztah mezi panovnicí a zaměstnavatelkou na jedné a níže postavenou zaměstnankyní na druhé straně umožňoval. Vřelé vztahy pojily císařovnu především s její předčitatelkou Idou Ferenczyovou či s dvorní dámou Marií Festicsovou. Významné postavení v císařovnině domácnosti získala také kadeřnice Fanny Angerová, provdaná Feifaliková.⁵¹ Alžběta své dámy považovala za blízké důvěrnice, na oplátku však vyžadovala obdiv, poslušnost a bezmeznou loajalitu. Bránila jim v sňatku, chtěla, aby tu byly jen pro ni (výjimku si zajistila pouze kadeřnice, která byla pro císařovnu natolik nepostradatelná, že jí Alžběta ustoupila a jejímu muži navíc zajistila pozici u dvora).⁵²

Zatímco dvorní dámy svoji paní v mnohém obdivovaly a obhajovaly ji, postoj aristokracie vůči císařovně nebyl tak pozitivní. Příslušníci šlechty již od počátku upozorňovali na Alžbětiny chyby a omyly, případně na nedostatky v plnění povinností císařovny, což se v průběhu let spíše zhoršovalo. K vylepšení situace nepřispíval ani císařovnin očividný nezájem

⁵⁰ GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 184–186; GRÖSSINGOVÁ, *Muži*, s. 87–88, 95–97, 102, 107, 109–112; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 276–279, 281, 283, 285.

⁵¹ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 145–147, 150–151; HOLEC – BOVAN, s. 121–125, 127.

⁵² PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 26–27; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 145, 150–151; CORTI, s. 385; HOLEC – BOVAN, s. 72–73, 124–125, 127.

na zlepšení vzájemných vztahů. Poněkud odlišná byla situace snad jen v Uhrách, kde se v souvislosti s rakousko-uherským vyrovnáním z Alžběty stala uctívaná panovnice.⁵³ Podobně negativně císařovnu vnímala i většina společnosti. V prvních letech po svatbě byla mladá císařovna značně populární, brzy se však začaly objevovat hlasy kritizující její způsob života a zanedbávání povinností. Zvláště v pozdějších letech měl lid více sympatií pro císaře, který svědomitě plnil své povinnosti ve Vídni, než pro císařovnu, která se věnovala především svým vlastním zájmům a stále častěji odjížděla mimo hlavní město.⁵⁴

Alžběta se příliš nesnažila vylepšit svou reputaci. Z velké části dělala to, co sama chtěla, aniž by se při tom ohlížela na to, co si pomyslí ostatní. I nadále odříkala svou účast na oficiálních akcích, případně odešla záhy po jejich zahájení, i v časech krize vydávala značné finanční částky za drahé zábavy, kupř. hony na britských ostrovech nebo stavbu nových sídel, resp. úpravu těch stávajících.⁵⁵ Kontaktu s lidmi se vyhýbala i na cestách. Pokud měla jistotu, že se nachází někde, kde není příliš známá, nechala se zastupovat svou kadeřnicí, jinak si zakrývala tvář závojem či vějířem, aby ji nikdo neviděl.⁵⁶ Odmítala oficiální setkání s hlavami států, kam přijela, a mnohdy cestovala inkognito. Její falešná identita se však většinou brzy prozradila, do značné míry i kvůli jejímu pozornost přitahujícímu zjevu a početnému doprovodu.⁵⁷

Již v době svatby byla Alžběta plachou dívkou. Tato její vlastnost se v průběhu let vystupňovala tak, že ke konci života již skoro nebyla schopna normálního kontaktu s lidmi, vyjma těch několika, s kterými se vídat chtěla (alespoň občas). Zároveň však můžeme říci, že pokud chtěla, uměla si ostatní rychle získat na svoji stranu, důkazem čehož může být nadšené horování řady ctitelů i obdiv žen, s nimiž trávila čas.⁵⁸ Také František Josef byl pod vlivem své ženy, která ho dokázala přimět, aby udělal to, co po něm chtěla.⁵⁹ Korunní princ Rudolf taktéž svou matku celý život zbožňoval a obdivoval, ačkoliv ho trápilo, jak málo času a pozornosti mu věnovala.⁶⁰ Alžběta zřejmě uměla jednat s lidmi, jen musela chtít, což většinou nechtěla. Místo toho, aby se snažila získat je na svou stranu, od nich utíkala, a když ji potřebovali, nebyla pro ně přítomna, ať už skutečně, nebo duševně.

⁵³ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 60, 129–131, 179, 183; HOLEC – BOVAN, s. 126, 149, 153.

⁵⁴ CORTI, s. 387; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 51, 70–71.

⁵⁵ WEISSENSTEINER, *Ženy na*, s. 160.

⁵⁶ PRASCHL – BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 151.

⁵⁷ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 217, 234–235, 393–394.

⁵⁸ Tamtéž, s. 310, 404.

⁵⁹ VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 162.

⁶⁰ WEISSENSTEINER, *Osudové*, 29–30.

2. Sport a vzhled

Pokud je něco pro císařovnu Alžbětu charakteristické, pak je to její zaujetí sportem a vzhledem, a to jak cizích osob, tak především svým vlastním. Oba tyto císařovny zájmy jsou neoddělitelně spojeny, a to nejen proto, že sportování bylo v jejích očích jednou z cest k udržení vlastní krásy, ale také z hlediska Alžbětiny snahy uniknout realitě. Sportem a péčí o své vzezření trávila rakouská císařovna mnoho hodin denně. Zatímco sportu se věnovala již od dětství a v průběhu času tuto svoji zálibu pouze rozvíjela, intenzivní zaujetí vlastním vzhledem přišlo až později. Dalo by se říct, že podobně jako v mnoha dalších oblastech zájmu, i v případě sportu a péče o vzhled císařovna překračovala obvyklou míru a upadala do extrémů. Obě tyto činnosti se staly důležitou náplní jejího života, přičemž stejně jako v mnoha jiných případech ani zde se Alžběta neohlížela na vhodnost a společenskou přijatelnost svého chování.

Sport

Jak již bylo zmíněno, Alžbětin zájem o sport započal již v době jejího dětství a dospívání. Významným byl vliv jejího otce, vévody Maxmiliána, který se sám věnoval nejrůznějším aktivitám, které si oblíbila i jeho dcera, ať už šlo o jízdu na koni, chůzi, plavání či horolezectví. Důležitým faktorem však je, že v době císařovny mládí nešlo z velké části o aktivity typické pro vyšší společenské vrstvy, především co se žen týče. Tato skutečnost však nemohla císařovně zabránit v tom, aby se jim v pozdějších letech i nadále věnovala a přidala k nim i další, kupř. gymnastiku či šerm. Zatímco jezdeckví bylo činností, které se, byť většinou ne tak intenzivně, věnovaly i ženy z aristokratických kruhů, gymnastika byla dlouhou dobu považována za nevhodnou pro příslušníky lepší společnosti.⁶¹

Aktivitou, s níž bývá císařovna právem spojována nejčastěji, je jízda na koni. Právě v oblasti jezdeckví dosáhla Alžběta světové proslulosti a bývala označována za nejlepší jezdkyňi své doby, která se vyrovná i těm nejlepším jezdcům z řad mužů.⁶² Zájem o koně a jízdu na nich v ní probudil již její otec, který byl, stejně jako později i Alžbětini sourozenci, skvělým jezdcem.⁶³ Se zvýšenou intenzitou se pak císařovna věnovala jezdeckému sportu od 70. let 19. století, kdy se její velkou vášní staly parforsní hony, jichž se účastnila nejen v Uhrách či

⁶¹ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Kondiční*, s. 6–7, 9–10, 12, 15.

⁶² WEISSENSTEINER, *Ženy na*, s. 163; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 101; PRASCHL – BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 53; UNTERREINER, *Habsburkové*, s. 126.

⁶³ GRÖSSINGOVÁ, *Alžběta*, s. 100; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Kondiční*, s. 6.

v dalších částech monarchie, ale především na britských ostrovech, kam v této době podnikla několik delších cest.⁶⁴

Alžběta byla velmi zdatnou jezdkyň a i v dámském sedle předčila nejednoho muže, čímž si získala obdiv mnoha svých jezdeckých kolegů. Beze strachu, a dokonce s radostí se pouštěla do nebezpečných situací a vyhledávala riziko, neboť jí přinášelo uspokojení a vzrušení. Od nebezpečných jezdeckých dobrodružství ji nedokázal odradit ani vážný úraz, který utrpěla v létě roku 1875 při svém pobytu ve francouzském Sassetôtu, kde se chtěla ještě zlepšit před další cestou do Británie.⁶⁵ S jezdeckým Alžběta skončila až roku 1882, a to ze zdravotních důvodů. Jak pro ni bylo typické, nespokojila se s omezením svých jezdeckých aktivit a zmírněním tempa – s jízdou na koni se rozhodla skončit naráz a navždy.⁶⁶ Podle vzpomínek dvorní dámy Irmy Sztárayové však za tím vším stál také náhlý císařovnin strach.⁶⁷

Vyjma běžné jízdy na koni se Alžběta zabývala také cirkusovým jezdeckým. V mnichovském paláci svých rodičů mohla budoucí císařovna navštěvovat soukromou manéž, v níž měla příležitost jak trénovat své dovednosti v koňském sedle, tak je i prezentovat před návštěvníky paláce.⁶⁸ Ke krasojezdeckví se Alžběta vrátila později, v době, kdy již byla rakouskou císařovnou. V roce 1875 začala s výukou u Elisy Renzové pocházející ze slavné cirkusové rodiny a nechala si zřídit i vlastní manéž přiléhající k dvorním stájím. Nespokojila se ovšem s jedinou manéží, chtěla mít možnost rozvíjet své schopnosti i na dalších místech svého pobytu. Tak vznikla manéž v Schönbrunnu či na zámku Gödölő v Uhrách, uvažovalo se také o jejím zřízení v Ischlu.⁶⁹

Poté, co Alžběta s jízdou na koni definitivně skončila, hledala jiný způsob, jak aktivně trávit svůj čas. Jedním z jejích nových zájmů se stal šerm, kterému se věnovala nejen ve Vídni, ale zejména během svého pobytu v německém Heidelbergu. U tohoto sportu však císařovna nezůstala dlouho, neboť ji kvůli příliš namáhavým tréninkům postihovaly zdravotní potíže, které ji nakonec přiměly se šermem skončit podobně jako s jízdou na koni.⁷⁰ Činností, u níž naopak setrvala až do konce života, byla chůze. V císařovnině pojetí se nejednalo o žádné běžné vycházky, nýbrž o mnohahodinové pochody ve velmi rychlém tempu, které se staly obávanými

⁶⁴ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 81; MONTJOUVENT, s. 96; WEISSENSTEINER, *Ženy v*, s. 91; DICKINGER, s. 99.

⁶⁵ GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 100–101, 111–114, 117, 120; CORTI, s. 229, 231; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 180; SCHWEIGERT, *Sisis*, s. 67–68; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 221; WEISSENSTEINER, Friedrich, *Ženy v*, s. 91.

⁶⁶ PRASCHL – BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 58; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 121–122.

⁶⁷ SZTÁRAYOVÁ, s. 106.

⁶⁸ GRÖSSINGOVÁ, *Alžběta*, s. 100; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 101; CORTI, s. 12.

⁶⁹ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Kondiční*, s. 53–56.

⁷⁰ Tamtéž, s. 135, 138, 140.

zejména v řadách císařovna doprovodu. Pro Alžbětiny dvorní dámy bylo obtížné udržet s ní krok. K vysoké rychlosti se navíc mnohdy přidával i obtížně schůdný terén či špatné počasí, jež pro císařovnu nebylo překážkou.⁷¹ Bylo to podobné jako v případě jezdeckví – Alžbětu nedokázalo takřka nic odradit od toho, co právě chtěla dělat. Pohyb pro ni byl nutností a pomáhal jí nejen udržovat si štíhlou postavu, ale také překonat neklid a vyhnout se nenáviděné pasivitě. O její neschopnosti zůstat delší dobu v klidu svědčí i to, že také ve svých soukromých komnatách většinu času strávila chůzí po místnosti, k níž mimo jiné nepřítomností židlí či křesel nutila i ty, kteří s ní chtěli právě hovořit.⁷²

Součástí císařovna dne byla také gymnastika. Aby se jí mohla věnovat, nechala si zřídit soukromou tělocvičnu nejen v Hofburgu, ale také v dalších sídlech, kde často pobývala. Výjimkou nebyly ani hotely nebo další místa, kam přijížděla pouze na kratší dobu, i tam musela být předem připravena místnost vybavená veškerým potřebným náradím, na němž císařovna pravidelně cvičila.⁷³ Zatímco gymnastice se mohla nerušeně věnovat ve svých komnatách, obtížnější byla situace v případě plavání, které měla císařovna taktéž v oblibě, a to již od dětství. Pokud se na místě, kde se Alžběta zdržovala, vyskytoval bazén, byl na její přání vyklizen a poskytnut jí k volnému užití. Když si však císařovna chtěla zaplavat v moři, bylo mnohem složitější zajistit jí potřebné soukromí.⁷⁴

Právě možnost vykonávat své sportovní aktivity o samotě byla pro Alžbětu velmi důležitým kritériem. Samozřejmě měla svůj doprovod či učitele, kteří měli za úkol pomoci jí se zdokonalením v daném odvětví, nejednalo se však o činnosti vyžadující spolupráci více osob (snad vyjma parforsních honů, kde však spíše než o nevíтанou společnost šlo o skupinu důvěrně známých císařovniných obdivovatelů, kteří jí mohli zvyšovat sebevědomí). Na své soukromí dbala Alžběta při sportu stejně jako kdykoliv jindy. Vždy měla po ruce vějíř, jímž si mohla v případě nebezpečí nevítaných pozorovatelů zakrýt tvář, případně se schovávala za závojem či slunečníkem.⁷⁵

⁷¹ UNTERREINER, *Císařovna*, s. 83–88, 97; UNTERREINER, *Habsburkové*, s. 137; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 89–91, 98; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 58–59.

⁷² PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 177–178; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 90.

⁷³ VOCELKA, VOCELKA, *Sisi*, s. 72; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Kondiční*, s. 87–89; PRASCHL – BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 51–52.

⁷⁴ GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 86–87; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 218; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Kondiční*, s. 130–133; HOLEC – BOVAN, s. 127.

⁷⁵ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Kondiční*, s. 10; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 176; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 101; UNTERREINER, *Císařovna*, s. 47.

Vzhled

Jednou z věcí, díky nimž je Alžběta dodnes proslulá, je její vzhled. Již ve své době byla označována za jednu z nejkrásnějších žen Evropy, ne-li za tu úplně nejkrásnější, a tento status si mimo jiné i díky své cílevědomé snaze udržela až do dnešních dní.⁷⁶ V dětství a v době dospívání nebyla budoucí rakouská císařovna považována za žádnou velkou krasavici, a ještě v době, kdy se vdala za Františka Josefa, se soudilo, že není z nejkrásnějších. Během několika let se však situace změnila. Poté, co se stala několikanásobnou matkou a delší čas pobývala mimo vídeňský dvůr, nabyla Alžběta sebevědomí a pomyslně rozkvetla do krásy.⁷⁷ Krásná císařovna budila zájem a obdiv, čehož si sama byla vědoma a naučila se jak svůj zevnějšek využívat k dosažení vlastních cílů, tak mu věnovat mnohdy až přehnanou péči.⁷⁸ Věřila totiž, že jako císařovna musí být krásná za každou cenu (to však neměnilo nic na jejím přístupu k dalším, důležitějším povinnostem panovnice).⁷⁹

Za jeden z nejzásadnějších atributů svého vzhledu považovala Alžběta štíhlou postavu, která ne zcela odpovídala dobovému ideálu krásné ženy (dámy sice nosily korzety, aby měly útlý pas, jinak však byly v módě spíše kypré tvary).⁸⁰ Aby si udržela svoji váhu a štíhlý pas, neváhala Alžběta učinit takřka cokoliv. Jak již bylo řečeno, jedním z důležitých prostředků byl sport, jemuž se věnovala se značným zápalem a s až nezdravou mírou, která její zdravotní stav mnohdy spíše zhoršovala. Zásadními byly také velmi specifické stravovací návyky, které dodnes vedou k mnohým spekulacím o tom, zda rakouská císařovna netrpěla poruchou příjmu potravy.⁸¹

Stejně jako ve sportu, i ve stravování podléhala Alžběta značným extrémům a výkyvům. Někdy jedla velmi málo, kupř. když držela některou z četných diet, jindy naopak snědla úctyhodné množství jídla. To, jakou měla zrovna chuť k jídlu, ovlivňovaly nejen stravovací předpisy, jež si pro danou chvíli stanovila, ale také její momentální rozpoložení a osoby, s nimiž měla stolovat. Obecně lze říci, že jedla více ve společnosti svých bavorských příbuzných nebo nejmladší dcery Marie Valérie, zatímco jindy toho snědla spíše málo nebo se úplně vyhýbala společnému jídlu a stravovala se sama ve svých komnatách.⁸²

⁷⁶ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 65; WEISSENSTEINER, Friedrich, *Ženy v*, s. 89; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 128.

⁷⁷ MONTJOUVENT, s. 46; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 65; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 125–126; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 124–125.

⁷⁸ GRÖSSINGOVÁ, *Muži*, s. 54; HERRE, s. 153–154, 236–237; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 126, 142.

⁷⁹ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Kondiční*, s. 143.

⁸⁰ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 201; LINDINGEROVÁ, s. 78; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 128.

⁸¹ UNTERREINER, *Císařovna*, s. 47; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 69–70; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 38, 45; MONTJOUVENT, s. 56.

⁸² VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 70–71; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Kondiční*, s. 144–145; UNTERREINER, *Císařovna*, s. 58–61.

Co se jídla týče, byla císařovna velmi vybíravá a náročná. Při svých pobytech ve Vídni se nespokojila s tím, co nabízela dvorní kuchyně, nýbrž si pro sebe nechala dodávat řadu dalších specialit. Ani na cestách neubírala ze svých nároků a vozila s sebou značné zásoby nebo dokonce vlastní krávy, aby od nich mohla neustále dostávat čerstvé mléko, jež se stalo jejím oblíbeným nápojem. Velmi často jedla také zmrzlinu či další sladkosti a pokud se chystala na hon, dodržovala podobný jídelníček jako profesionální žokejové.⁸³ Nepřestávala však dbát na štíhlou linii, a tak pokud při svém každodenním vážení a měření zjistila, že byť jen nepatrně přibrala, začala okamžitě pracovat na tom, aby opět vážila méně, a to nejen za pomoci úpravy jídelníčku, ale také různými dalšími metodami, jakými bylo třeba spaní v mokřích zábalech nebo absolvování různých procedur v rámci lázeňských pobytů i mimo ně.⁸⁴

Císařovny stravovací návyky nebyly nikterak dobré. Jedla buď velmi málo, nebo naopak hodně, a to, co jedla, byly z velké části potraviny, které bychom dnes označili za nezdravé a nevhodné pro dietu. Ze štíhlosti, která pro ni byla doslova posedlostí, se navíc v průběhu času stala nezdravá vyhublost, která jí v pozdějším věku na kráse spíše ubírala než přidávala. Kromě toho měla neblahý vliv i na její tělesný i duševní stav. Ve stáří měla Alžběta dokonce trpět otoky z hladu. Nic ji však nedokázalo přimět, aby od svého chování upustila, a pokud ano, vždy jen na velmi krátkou dobu.⁸⁵ Odborníci se neshodují v tom, zda císařovna trpěla anorexií, bulimií nebo ortorexií, tedy posedlostí zdravou výživou. Jisté však je, že její vztah k jídlu nebyl zcela normální.⁸⁶

Ačkoliv udržení štíhlé postavy věnovala císařovna velmi mnoho času a úsilí, ještě větší a důležitější roli v jejím osobním „kultu krásy“ hrály její dlouhé hnědé vlasy. V jedné ze svých básní Alžběta napsala, že by pro své vlasy ráda zemřela – z toho, jak se k nim chovala a co pro ně byla schopna a ochotna vytrpět, můžeme soudit, že v tomto případě příliš nepřeháněla. Pokud něco přímo extrémně zbožňovala, pak to byly právě vlasy, které označovala za pomyslnou korunu své krásy a podle toho se k nim také chovala.⁸⁷ Své vlasy zbožňovala a vědělo to i její okolí. Např. Irma Sztárayová, císařovna dvorní dáma, ve svých vzpomínkách popsala svůj rozhovor s císařem po Alžbětině smrti, který jasně vypovídá o tom, jak zásadní pro ni její vlasy byly: „*Odstříhla jste něco z jejích vlasů?*“ „*Ne, veličenstvo,*“ *odpověděla jsem,*

⁸³ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Kondiční*, s. 144–154.

⁸⁴ WEISSENSTEINER, *Ženy na*, s. 160–161; LINDINGEROVÁ, s. 135–136; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 130–131.

⁸⁵ GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 134–135, 139; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Kondiční*, s. 148, 156, 158, 160–161; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 309, 404–406; CORTI, s. 378, 380.

⁸⁶ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 70.

⁸⁷ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 25; WEISSENSTEINER, *Ženy na*, s. 162–163; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 136.

nedokázala jsem to, protože jsem věděla, jak moc jí na vlasech záleželo. – *„Máte pravdu, udělala jste dobře.“*⁸⁸

Zlomovým momentem bylo angažování kadeřnice Fanny Angerové, provdané Feifalíkové v 60. letech 19. století, tedy v době, kdy byla Alžběta na pomyslném vrcholu své krásy. Tato původně pracovala jako kadeřnice divadelních hvězd tehdejší doby, po vstupu do císařovniných služeb se však stala jednou z jejích nejbližších důvěrníků a vytvořila pro ni několik ikonických účesů, které se staly císařovniným poznávacím znamením.⁸⁹ Péče o vlasy (jejich česání a tvorba účesu) zabrala vždy několik hodin z celého dne, které císařovna využívala ke studiu jazyků, případně si nechávala předčítat knihy. Když pak jednou za několik týdnů přišel čas na jejich mytí, vyhrazovala si císařovna na tuto činnost dokonce celý den.⁹⁰

Kromě mnohahodinové péče musela císařovna snášet i bolesti způsobené přílišnou vahou vlasů sahajících podle některých zpráv ke kolenům, podle jiných po lýtko či až na zem. Alžbětu čas od času sužovaly bolesti hlavy, které řešila tak, že si vlasy nechala přivázat ke stuhám zavěšeným ze stropu, aby tak ulehčila svojí hlavě.⁹¹ O tom, jak velmi lpěla na svých vlasech, svědčí i to, že pokud kadeřnice vyčesala císařovně příliš mnoho vlasů, bývala potrestána (proto začala vypadané vlasy před císařovnou skrývat). I kadeřnice si však byla vědoma svého zásadního postavení v císařovnině životě, a pokud chtěla dosáhnout svého, věděla, že stačí předstírat nemoc a nechat císařovnu česat někým jiným. Alžběta pak zakrátko splnila to, co si kadeřnice přála.⁹²

Císařovna si byla své krásy vědoma a s až nemístnou horlivostí o ni pečovala. Zároveň si však uvědomovala, že ať udělá cokoli, jednoho dne už ji lidé nebudou považovat za nejkrásnější ze všech. Proto se rozhodla sáhnout k opatření, které ji mělo udržet věčně mladou a krásnou alespoň v mysli lidstva, když už ne ve skutečnosti. V době, kdy byla rakouská císařovna na vrcholu své krásy, rozhodla se přestat se fotografovat a portrétovat. Tento krok měl za následek, že se nám dochovaly pouze obrazy a snímky z časů, kdy byla ještě mladá a krásná. Pokud někdo maloval její portrét v pozdějších letech, musel vycházet jen z již existujících obrazů a své fantazie, takže i zde působí Alžběta velmi mladistvým dojmem. Proto nikdo pořádně neví, jak císařovna vypadala v dalších letech, což vede mnohé lidi k domněnce, že skutečně nikdy nezestárla. Kromě toho se čím dál tím méně ukazovala na veřejnosti, a pokud

⁸⁸ SZTÁRAYOVÁ, s. 138.

⁸⁹ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 134–135; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 67.

⁹⁰ UNTERREINER, *Císařovna*, s. 37–39; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 142–143; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 67–68.

⁹¹ GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 143–144; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 137.

⁹² PRASCHL – BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 30–32; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 134–135; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 67.

tak již učinila, bylo vzácností spatřit ji bez toho, aniž by si zakrývala tvář vějířem, halila ji závojem nebo skrývala ve stínu slunečníku, což je také důvod, proč ani několik fotografií ze stáří, které zachycují císařovnu bez jejího vědomí, příliš nevypovídá o jejím vzezření (navíc bývají spíše z dálky a v ne moc dobré kvalitě).⁹³ Ani po smrti nebylo porušeno císařovnino přání nebýt spatřena veřejností a její rakev tak před pohřbem byla vystavena uzavřená.⁹⁴

Alžbětina takřka až posedlost krásou však měla ještě jeden zásadní aspekt – kromě své vlastní krásy řešila také to, jak vypadají ostatní lidé. Krása ji fascinovala a ráda se stýkala s hezkými lidmi. To byl také důvod, proč si v 60. letech 19. století nechala, podobně jako další příslušníci aristokracie té doby, zřídit album, do nějž sbírala snímky krásných žen různých společenských vrstev z celého světa.⁹⁵ Ráda se také poměřovala s dalšími pěknými ženami – příkladem může být vzájemné přeměřování lýtek s francouzskou císařovnou Evženií, manželkou Napoleona III., během návštěvy francouzského císařského páru v Salzburgu roku 1867.⁹⁶ Naopak kupř. přítelkyně císařského páru Kateřina Schrattová se v císařovniných básních stávala terčem jejího posměchu kvůli své nepřilíš štíhlé postavě a marným snahám zhubnout.⁹⁷

⁹³ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 391; UNTERREINER, *Habsburkové*, s. 161; GRÖSSINGOVÁ, *Alžběta*, s. 109; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 153; WEISSENSTEINER, *Ženy na*, s. 166; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 139.

⁹⁴ VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 264.

⁹⁵ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 126–128; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 66.

⁹⁶ PRASCHL – BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 37.

⁹⁷ GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 128–130.

3. Cestování

Die Kaiserin, die Reiserin neboli císařovna cestovatelka – tak se již za jejího života říkalo rakouské panovnici.⁹⁸ Císařovna na cestách strávila mnoho času, jak však upozorňují Michaela a Karl Vocelkovi, nelze říct, že by Alžběta byla neustále v cizině. Značnou část každého roku trávila ve Vídni či v dalších císařských residencích na území monarchie. „Její hyperaktivita, kterou dnešní literatura chápe jako klíč k celému Alžbětinu životu, vznikla až po smrti korunního prince Rudolfa, která život císařského páru hluboce poznamenala.“⁹⁹ Katrin Unterreiner také vyvrací tvrzení, že by se Alžběta pouze bezcílně toulala světem. Naopak, její cesty byly plánovány dlouho dopředu a císařovna své záměry měnila jen za výjimečných okolností.¹⁰⁰ Císař svou ženu na jejích nákladných cestách většinou nedoprovázel, avšak pokud mu to pracovní povinnosti umožnily, přijel ji alespoň navštívit. Kdo naopak s Alžbětou častokrát cestoval, byla její nejmladší dcera Marie Valérie. Chybět nesměl ani početný personál. Císařovna během svého života navštívila celou řadu míst. V prvních letech manželství podnikala s manželem cesty do jednotlivých oblastí monarchie, dále opakovaně navštěvovala nejrůznější lázeňská města či oblast Středomoří a ke konci života si zvláště oblíbila francouzskou Riviéru či Švýcarsko, kde také v roce 1898 zemřela.

První velká cesta

První velká cesta mladé císařovny vedla na ostrov Madeira v Atlantiku. Oficiálním důvodem cesty byl Alžbětin zdravotní stav, jednalo se však spíše o útěk od povinností manželky, matky a první dámy říše, neboť ani dnes nejsou odborníci schopni říct, o jakou nemoc se v tomto případě mělo jednat. Císařovna kašlala, ale také často plakala a věnovala se až nadměrné tělesné aktivitě (jízda na koni, dlouhé procházky).¹⁰¹ Alžbětina nemoc zřejmě nebyla příliš vážná, o čemž svědčí mimo jiné chování jí samé i jejího okolí v době před císařovniným odjezdem na léčení. Aby však nebylo poškozeno veřejné mínění o panovnici, mluvilo se oficiálně o plicní infekci či přímo o tuberkulóze.¹⁰²

To, že se císařovna vydala léčit svůj kašel právě na Madeiru, bylo neobvyklé, neboť bohatí a urození nemocní tehdy s podobnými obtížemi jezdili spíše do švýcarských hor, do Itálie či na francouzskou Riviéru. Alžběta si tento ostrov patrně zvolila jednak kvůli vyprávění

⁹⁸ SCHADOVÁ, s. 77.

⁹⁹ VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 228.

¹⁰⁰ UNTERREINER, *Habsburkové*, s. 142.

¹⁰¹ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 97–98.

¹⁰² UNTERREINER, *Habsburkové*, s. 106; WEISSENSTEINER, *Osudové*, s. 18–19.

svého švagra, arcivévody Maxmiliána, který Madeiru navštívil, jednak kvůli velké vzdálenosti od vídeňského dvora. Únikový charakter cesty dokládá i výběr lidí, kteří císařovnu doprovázeli – např. místo nejvyšší hofmistryně Žofie Esterházyové, kterou neměla v oblibě, si s sebou Alžběta vzala nedávno ovdovělou princeznu Matyldu Windisch-Graetzovou, která byla jen o dva roky starší než sama panovnice. Na cestu se císařovna vydala v listopadu roku 1860, aniž by kdokoliv tušil, že je to pouze první z řady dlouhých nepřítomností Alžběty v hlavním městě.¹⁰³

O tom, že císařovna nemoc byla spíše psychosomatické povahy, svědčí i skutečnost, že jakmile opustila Vídeň, její zdravotní stav se viditelně zlepšil. Na Madeiru, kde měla pro sebe a svůj doprovod pronajatou vilu s výhledem na moře, vedla klidný život. Svůj čas trávila procházkami či karetními hrami, věnovala se svým zvířecím mazlíčkům a učila se maďarsky.¹⁰⁴ V dubnu následujícího roku se Alžběta rozhodla Madeiru opustit, domů se však zatím nevrátila, neboť se rozhodla podniknout cestu po Středomoří. Teprve v druhé polovině května 1861 císařovna dorazila zpět do Hofburgu, ne však na dlouho. Již krátce po návratu se opět objevily zdravotní obtíže a ještě v červnu Alžběta odjela znovu na jih, tentokrát na řecký ostrov Korfu.¹⁰⁵

Pobyt na Korfu se v mnohém podobal předchozí cestě na Madeiru. Císařovnin zdravotní stav se velmi rychle zlepšil a ona si pak mohla užívat poklidného a ničím nerušeného života daleko od Vídně.¹⁰⁶ Tentokrát ji navíc navštívila i její starší sestra Helena, která taktéž přispívala k lepšímu císařovninu stavu. Na podzim za svou ženou přijel i sám František Josef, k návratu do Vídně se mu ji však přimět nepodařilo. Nakonec byl dohodnut kompromis – Alžběta se nevrátila do hlavního města, přesunula se však do Benátek, které tehdy ještě byly součástí monarchie. Tam za ní také mohli přijet Rudolf a Gizela. V Benátkách císařovna pobývala až do května, ani pak se však nevydala do Vídně, nýbrž do lázní a poté za svými bavorskými příbuznými do Possenhofenu. Teprve v srpnu roku 1862 se Alžběta vrátila do hlavního města.¹⁰⁷ Pokud nebudeme počítat krátký pobyt ve Vídni na jaře 1861, byla Alžběta na cestách necelé dva roky. Za tu dobu se hodně změnila, především získala sebevědomí, které jí předtím scházelo.¹⁰⁸

¹⁰³ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 40–41.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 41.; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 99–103.

¹⁰⁵ MONTJOUVENT, s. 133.

¹⁰⁶ WEISSENSTEINER, *Osudové*, s. 20.

¹⁰⁷ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 106–108, 110, 112.

¹⁰⁸ LICHTSCHEIDL – WOHLFART, *Elisabeth*, s. 61.

Solná komora (Salzkammergut)

Solná komora, rakouská oblast nacházející se na pomezí Salcburska, Horních Rakous a Štýrska, hrála významnou roli v životě celé císařské rodiny, císařovnu Alžbětu nevyjímaje. Tento region byl častým a oblíbeným místem pobytu řady členů habsburské dynastie. Pomyslným středem dění se pro císaře a jeho rodinu stalo lázeňské město Ischl (dnes Bad Ischl). Tradici pravidelných letních cest do Ischlu započala již císařova matka arcivévodkyně Žofie, která lázně poprvé navštívila roku 1829. Právě tady se také v létě 1853 setkali a zasnoubili František Josef a Alžběta. Tehdy zde císařská rodina ještě nevlastnila stálé sídlo, dnešní Císařská vila byla svatebním darem arcivévodkyně Žofie pro syna a snachu.¹⁰⁹ Stávající vila byla kvůli potřebám císařské rodiny rozšířena o dvě boční křídla, která vytvářejí půdorys ve tvaru písmene E jako Elisabeth (Alžběta).¹¹⁰ Kromě samotné Císařské vily se členové rodiny rádi zdržovali i v Mramorovém záměčku, který byl postaven roku 1858 nedaleko vily, ve vyšší nadmořské výšce, kde během horkých letních dnů bylo příhodnější místo k pobytu.¹¹¹

V následujících letech se Habsburkové do Ischlu vraceli velmi často, především v letních měsících – kupř. císař zde s oblibou slavil své narozeniny, které připadaly na 18. srpna. Starší děti císařského páru, Gisela a Rudolf, nejprve s rodiči nejezdili, prvně je s sebou do Ischlu vzali až roku 1865. Naproti tomu nejmladší Marii Valérii brala Alžběta do Ischlu již od raného věku, díky čemuž si právě Valérie utvořila k městu a Císařské vile velmi vřelý vztah a považovala toto místo za svůj domov.¹¹² O Valériině lásce k Ischlu svědčí mimo jiné její deník, v němž projevuje lítost nad tím, že by Císařskou vilu měl zdědit její bratr, a posléze radost, když jí císařovna oznámí, že zařídila, aby to byla právě ona, kdo bude po císařově smrti vilu vlastnit.¹¹³ V Ischlu se také v létě roku 1890 konala svatba Marie Valérie s arcivévodou Františkem Salvátorem.¹¹⁴

Pobyty členů habsburské dynastie v Ischlu nebyly podřízeny tak striktnímu protokolu jako život ve Vídni. Kupř. císař rád chodil lovit a císařovna se vydávala na dlouhé pěší túry po okolí. „Všední den císařské rodiny se v Ischlu považoval za ryze soukromou záležitost.“¹¹⁵ V Ischlu se také v pozdějších letech císařský pár scházel s Kateřinou Schrattovou, která si během léta najímala vilu v blízkosti sídla císařské rodiny.¹¹⁶ Ischlské lázně však nebyly jediným

¹⁰⁹ UNTERREINER, *Císařovna*, s. 7, 9, 25.

¹¹⁰ SCHWEIGERT, s. 27.

¹¹¹ UNTERREINER, *Císařovna*, s. 73.

¹¹² Tamtéž, s. 28, 31, 35.

¹¹³ SCHADOVÁ – SCHAD, s. 111, 112.

¹¹⁴ SCHADOVÁ, s. 88, 95, 98.

¹¹⁵ UNTERREINER, *Císařovna*, s. 37.

¹¹⁶ VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 238.

místem v Solné komoře, kam císařovna opakovaně jezdila. V letních měsících během svého pobytu u bavorských příbuzných Alžběta opakovaně jezdila do lázní Bad Gastein. Také František Josef toto město navštěvoval – dokonce měl v plánu zakoupit zdejší vilu Helenenburg, v níž s císařovnou několikrát pobýval, ona však byla proti tomuto nápadu. Stejně jako Ischl byl i Bad Gastein dobrým výchozím bodem pro císařovny horské túry.¹¹⁷

Gödölő

Císařovna Alžběta byla již ve své době známa svým vřelým vztahem k Uhrám, což se projevilo mimo jiné jejími četnými pobyty v této části monarchie. Poprvé Alžběta navštívila Uhry roku 1857, tehdy se však ještě nejednalo o útěk od vídeňského dvora, nýbrž o oficiální cestu císařského páru, kterou přerušila náhlá smrt nejstarší dcery Žofie.¹¹⁸ Znovu se sem vydala až o několik let později, v zimních měsících roku 1866, opět však šlo o oficiální cestu obou manželů. Od té doby tu ale císařovna pobývala mnohem častěji a svým veřejným vystupováním napomáhala zlepšení vztahů s Uhrami, které vyvrcholilo rakousko-uherským vyrovnáním a korunovaci Františka Josefa a Alžběty na uherského krále a královnu v roce 1867.¹¹⁹

V následujících letech trávila císařovna v Uhrách mnoho času, a to na Budínském hradě nebo na zámku Gödölő nalézajícím se nedaleko hlavního města. Alžběta zámek prvně navštívila v roce 1866 – tehdy se zde, konkrétně v prostorách zámecké jízdárny, nalézala nemocnice pro vojáky raněné v prusko-rakouské válce. Gödölő se císařovně ihned zalíbilo a přála si, aby ho její manžel koupil (v té době Alžběta bydlela v pronajaté vile v Budě).¹²⁰ Císař však přání své ženy odmítl, neboť na takovou investici nebyl v čase prohrané války dostatek financí. Alžběta ale zámek stejně získala – císařský pár obdržel zrekonstruované Gödölő po korunovaci jakožto dar maďarského národa. A ačkoliv z toho neměl císař dobrý pocit, zámek se stal častým útočištěm nejen jeho ženy, ale i jeho samotného.¹²¹ Alžběta měla v Uhrách souhrnně strávit více než sedm let života, přičemž nejčastěji pobývala na Budínském hradě nebo právě v Gödölő.¹²² O četnosti Alžbětiných pobytů na tomto zámku svědčí i deník Marie Valérie či císařovny dvorní dámy, hraběnky Marie Festeticsové, která si v souvislosti s Gödölő poznamenala, že se zde každému líbí.¹²³

¹¹⁷ UNTERREINER, *Císařovna*, s. 109, 112–113.

¹¹⁸ JUDSON, s. 305–306; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 78–79.

¹¹⁹ VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 158, 163–164, 167.

¹²⁰ SCHWEIGERT, s. 77.

¹²¹ Tamtéž, 77–78; VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 175.

¹²² VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 64.

¹²³ WALTERKIRCHEN – MEYER, s. 216.

Zámek odpovídal císařovnině vkusu (Alžbětiny komnaty byly vyzdobeny v její oblíbené fialové barvě) i její potřebě svobodnějšího života, než jaký nabízela Vídeň.¹²⁴ Od roku 1867 se sem pravidelně vracela na delší pobyty, a to především na jaře a na podzim, případně v zimě, na přelomu roku.¹²⁵ Gödölő se stalo místem konání honů, na něž přijížděli i četní hosté. Císařovna si zde také nechala zbudovat manéž, v níž mohla trénovat své jezdecké umění.¹²⁶ Naposledy zde Alžběta pobývala v říjnu roku 1897. Poté, co jeho manželka zemřela, nejezdil ani František Josef do Gödölő tak často jako v předchozích letech.¹²⁷

Jezdecké cesty

V průběhu 70. a 80. let se císařovna několikrát vydala na západ Evropy, do Velké Británie či do Francie, aby se zde věnovala své velké zálibě – jízdě na koni. V té době si Alžběta oblíbila hony. Ty sice bylo možné podnikat v Gödölő, šlo však pouze o několik měsíců v roce. Aby si sezónu honů prodloužila, vydávala se Alžběta do ciziny. První z řady cest se uskutečnila roku 1874, přičemž záminkou se císařovně stala Marie Valérie, která se v Británii měla léčit. Teprve od roku 1875 mohla Alžběta cestovat bez výmluv, neboť právě v tomto roce zemřel bývalý císař Ferdinand, po němž František Josef zdědil dostatek prostředků, aby mohl financovat nákladné cesty své ženy.¹²⁸

V následujícím roce se císařovna vydala do francouzské Normandie, kde si na dobu svého pobytu najala zámek Sassetôt. Jejím cílem bylo zlepšení vlastních jezdeckých dovedností, chtěla totiž při své příští cestě do Británie nad ostatními vynikat.¹²⁹ Ačkoliv se během jedné ze svých vyjížděk vážně zranila, pokračovala Alžběta s jezdeckým se stejným zápalem jako dosud.¹³⁰ Do Británie se císařovna vydala již následujícího roku, na jaře 1876. Cesty na různá místa britských ostrovů se opakovaly i v letech 1878–1882.¹³¹ Poté se již císařovna jezdeckví a honům nevěnovala, což bylo pro její okolí úlevou.¹³² Již v roce 1880 psala Marie Valérie ve svém deníku o strachu, který má, když matka jezdí: „Mám strašnou radost! Zvláště proto, že už skončily ty nešťastné lovy, protože od té doby, co jsme byly v Sassetotu,

¹²⁴ SCHWEIGERT, s. 78–80.

¹²⁵ MONTJOUVENT, s. 135–141.

¹²⁶ GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 102; PRASCHL – BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 53–54.

¹²⁷ SCHWEIGERT, s. 80.

¹²⁸ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 81–82.

¹²⁹ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 221.

¹³⁰ LICHTSCHEIDL – WOHLFART, s. 62–63.

¹³¹ MONTJOUVENT, s. 136–138.

¹³² HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 244.

mám pořád strach, ale tenkrát jsem si ještě nepsala deník.“¹³³ Sama nejmladší císařská dcera na koni nejezdila, neboť její matka jí to ve strachu o její zdraví zakázala.¹³⁴

Hermesvilla

Zatímco císařovna trávila čas mimo Vídeň, zůstával František Josef často osamělý. Proto se také na počátku 80. let rozhodl zbudovat pro svou ženu nové sídlo, kde by mohla pobývat v soukromí, chráněna před zraky společnosti, ale přitom nedaleko oficiálních rezidencí, aby ji císař mohl pravidelně navštěvovat. Tím se stala nově postavená vila nalézající se ve veřejnosti nepřístupné lainzské oboře.¹³⁵ V době, kdy se začalo s přípravami stavby, tedy v roce 1881, nesla budoucí vila jméno Villa Waldrüh. Teprve o několik let později bylo rozhodnuto o jméně jiném – podle sochy řeckého boha Herma nalézající se před hlavním vstupem do vily dostala název Hermesvilla. Michaela Lindingerová v souvislosti s tím ve své knize upozorňuje, že ačkoliv je tato mytická postava známá především jako posel, byl Hermes vnímán také jako průvodce duší zemřelých na cestě do podsvětí.¹³⁶ Stavební práce začaly roku 1882 a trvalo několik let, než byla vila připravená k obývání. Ještě v jejich průběhu, konkrétně v roce 1884, daroval císař vilu i s okolními budovami a pozemky své ženě. Stavba byla oficiálně dokončena v létě 1886, císařský pár zde spolu s nejmladší dcerou poprvé pobýval na jaře následujícího roku.¹³⁷ Marii Valérii se, alespoň podle toho, co si zapsala do deníku, Hermesvilla příliš nezamlouvala: „*Maminčiny pokoje mají nejlepší vůli vypadat velmi vlídně, ale svým rokokovým manýrismem jsou mi protivné. Ach – kéž bychom zase byly doma!*“¹³⁸

Nakolik se vila líbila samotné Alžbětě, není zcela jasné, ačkoliv ji nazývala kouzelným zámkem. Hamannová píše, že to byl „zámeček zcela podle Alžbětina vkusu“¹³⁹, naproti tomu Michaela a Karl Vocelkovi soudí, že císařovně stavba také zcela nevyhovovala, neboť se neúčastnila plánování a nemohla zasahovat do vize konečné podoby vily.¹⁴⁰ Podobného názoru je i Lindingerová, podle níž je Hermesvilla spíše odrazem vkusu Františka Josefa (či jeho představ o vkusu Alžbětině), který také vybral architekta celé stavby, a to Carla von Hasenauera, jehož jméno je spojeno také s některými reprezentativními budovami na vídeňské Ringstrasse. Co se však císařovně zřejmě líbilo, byla obora, v níž se mohla procházet nebo

¹³³ SCHADOVÁ – SCHAD, s. 21.

¹³⁴ UNTERREINER, *Císařovna*, s. 97.

¹³⁵ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 297.

¹³⁶ LINDINGEROVÁ, s. 18–20.

¹³⁷ *Elisabeths*, s. 7–8, 47.

¹³⁸ SCHADOVÁ – SCHAD, s. 113.

¹³⁹ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 297.

¹⁴⁰ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 89.

plavat v jednom ze dvou rybníků, které se zde tehdy nalézaly. Výhodné bylo také tajné schodiště vedoucí z její ložnice, které Alžbětě umožňovalo přicházet a odcházet, aniž by byla spatřena.¹⁴¹

Zajímavá je taktéž neshoda ohledně císařovna pohledu na sanitární zařízení Hermesvilly. Podle Lindingerové ho Alžběta považovala za nedostatečné a zasazovala se za jeho modernizaci, čehož dosáhla až po několika letech¹⁴², zatímco Hamannová uvádí, že pro ni bylo až příliš moderní a nezvyklé.¹⁴³ Ať už ale byl císařovnin vztah k Hermesville jakýkoliv, pravidelně se sem vracela, a to vždy na jaře (především v květnu a červnu) až do své smrti roku 1898. Do vily byli zváni příbuzní císařského páru či herečka Kateřina Schrattová a konaly se zde také některé rodinné oslavy a ceremoniály, např. renunciace Marie Valérie v roce 1890.¹⁴⁴

Poté, co císařovna zemřela, připadla Hermesvilla nejmladší císařské dceři, přičemž ale císaři zůstalo doživotní právo vilu užívat.¹⁴⁵ Jak poznamenává Lindingerová s odkazem na císařovninu častou stylizaci sebe a svého muže ve stylu Shakespearova dramatu *Sen noci svatojánské*, „z Titaniina zámku se stal zámek Oberonův“.¹⁴⁶ Také Marie Valérie zde po matčině smrti pobývala, ačkoliv její první dojem z vily nebyl příznivý. V roce 1902 nechala Hermesvillu upravit a posléze se sem přestěhovala se svou početnou rodinou – s manželem pobývala v pokojích své matky, děti bydlely v přízemí. Roku 1911 pak celý areál odkoupil dvorní erár.¹⁴⁷

Achilleion

Zatímco vila v lainzské oboře byla místem útěku, které pro svou ženu postavil František Josef ve snaze udržet ji častěji ve své blízkosti, plán na stavbu Achilleionu na ostrově Korfu vzešel od Alžběty samotné. Císař manželce sice poskytl peníze, sám však stavbu nikdy osobně nespáčil.¹⁴⁸ Císařovna ostrov prvně navštívila již v roce 1861, dokonce ji zde tehdy navštívil i její muž, a ačkoliv se zde oběma líbilo, vrátila se sem Alžběta až roku 1885. Její další cesta na tento ostrov se uskutečnila koncem roku 1887 a již v následujícím roce se císařovna rozhodla, že si zde nechá zbudovat vlastní sídlo.¹⁴⁹

¹⁴¹ LINDINGEROVÁ, s. 20, 25, 39, 46, 52.

¹⁴² Tamtéž, s. 41.

¹⁴³ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 298.

¹⁴⁴ *Elisabeths*, s. 47–49.

¹⁴⁵ SCHADOVÁ, s. 126.

¹⁴⁶ LINDINGEROVÁ, s. 52.

¹⁴⁷ *Elisabeths*, s. 34, 49.

¹⁴⁸ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 88.

¹⁴⁹ LICHTSCHEIDL, s. 21–23, 45–47.

Stejně jako o několik let dříve Hermesvilla, dostala i tato stavba jméno po hrdinovi řeckých bájí a mýtů, a sice po Alžbětíně oblíbeném Achilleovi. „*Považoval jen svou vlastní vůli za posvátnou a žil jen svým snům a jeho smutek mu byl cennější než celý život,*“ řekla o něm údajně císařovna.¹⁵⁰ V této její charakteristice lze spatřit i odraz jí samotné, jejího náhledu na svět a vlastní osobu.¹⁵¹ V samotném Achilleionu byl Achilleus přítomen jednak v podobě obrazu *Achilleus vláčí Hektora kolem hradeb Tróje* od Franze Matsche, jednak jakožto socha, která ho představuje umírajícího (ta se původně nacházela v Hermesville a teprve později byla dopravena na Korfu).¹⁵² Dalším důležitým prvkem byl delfín, neboť toto zvíře, taktéž spjaté s různými mýty, se stalo symbolem celého Achilleionu. Obrázek delfína s korunou zdobil zdejší nádobí, ložní prádlo, dopisní papíry i císařovnoino oblečení. Na terase se pak nacházela Delfíní kašna.¹⁵³

V době, kdy se rozhodla pro zřízení vlastního útočiště na Korfu, Alžběta nejenže podnikala cesty do Řecka, ale také se věnovala zdejší kultuře, historii a za pomoci rodilých mluvčích studovala staro- a novořečtinu. Její zájem se projevil také ve sbírání předmětů antických či touto epochou inspirovaných. Ostatně celý areál, na jehož přípravách se císařovna podílela (a při svých cestách na ně také dohlížela), byl zařízen v antickém duchu. Marie Valérie soudila, že se podobá muzeu.¹⁵⁴ Achilleion měl být kombinací pompejského stylu a soudobých vymožeností jako elektřina či podlahové topení.¹⁵⁵ Pouze komnaty císaře, který ale stejně nikdy nepřišel, byly zařízeny moderně.¹⁵⁶ Ani dcery císařského páru nebyly na Korfu častými hosty – Gisela se svým manželem přijela pouze jednou, konkrétně v roce 1895¹⁵⁷, Marie Valérie, taktéž v doprovodu svého muže, dvakrát, jednou ještě před dokončením stavby, podruhé roku 1894.¹⁵⁸

Achilleion, o němž Alžběta hovořila jakožto o zámku snů, byl dokončen roku 1891. Přestože věnovala jeho stavbě a zařizování značnou péči, příliš často zde nepobývala. Když už přeci jen přijela, trávila čas povětšinou o samotě, jak vzpomínala její dvorní dáma Irma Sztárayová: „*Císařovna tráví svůj skvělý život robinsonky v tichu, pohroužena do nitra duše.*“¹⁵⁹ Brzy se rozhodla, že by bylo lepší stavbu prodat.¹⁶⁰ František Josef však s takovým

¹⁵⁰ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 335.

¹⁵¹ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 88.

¹⁵² LINDINGEROVÁ, s. 44, 46.

¹⁵³ LICHTSCHEIDL, s. 30–31, 33, 38.

¹⁵⁴ SCHADOVÁ – SCHAD, s. 261.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 18–20, 23–25, 28–29; LINDINGEROVÁ, s. 41.

¹⁵⁶ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 335.

¹⁵⁷ SCHADOVÁ, s. 54.

¹⁵⁸ SCHADOVÁ – SCHAD, s. 236–237, 261.

¹⁵⁹ SZTÁRAYOVÁ, s. 52.

¹⁶⁰ LICHTSCHEIDL – WOHLFART, s. 65–67.

návrhem nesouhlasil, bál se negativního přijetí této zprávy veřejností a také litoval, že ani zde nenajde císařovna klidné útočiště na staří, když už se jím nestala Hermesvilla v Lainzu.¹⁶¹

Alžběta naposledy přijela roku 1896.¹⁶² K prodeji už nedošlo a Achilleion se stal součástí dědictví po zesnulé císařovně. Zatímco Hermesvilla připadla mladší Marii Valérii, areál na Korfu zdědila starší dcera Gisela.¹⁶³ Ta, ačkoliv se jí údajně líbil, Achilleion prodala rodinnému císařskému fondu, od nějž ho roku 1907, poté, co se císař vzdal svých práv na doživotní užívání vily, odkoupil německý císař Vilém II. Ten dal jednak odstranit pomník básníka Heinricha Heineho, který zde císařovna zřídila, jednak nahradil umírajícího Achilla sochou, která jej zobrazuje jakožto vítěze. Zařízení Achilleionu bylo ještě za císařovna života převezeno do Vídně a Alžběta si jím v Hermesville nechala vybavit dva salony.¹⁶⁴

¹⁶¹ GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 156–157.

¹⁶² LICHTSCHEIDL, s. 47.

¹⁶³ SCHADOVÁ, *Císařovna*, s. 54.

¹⁶⁴ LICHTSCHEIDL, s. 40, 43; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 340.

4. Císařovna Alžběta a literatura

Literatura představuje pro mnoho lidí svět, do nějž mohou utéct před svým všedním životem s jeho starostmi a povinnostmi. Nejinak tomu bylo i v případě rakouské císařovny. Alžběta poznala oba póly literární tvorby, neboť kromě toho, že knihy sama četla, případně si je nechávala předčítat, byla také aktivní tvůrkyní. Je známo, že se zabývala především psaním básní, mimo to však také několik literárních děl přeložila, a to buď do němčiny, nebo naopak do některého z jazyků, jejichž studiu se v danou chvíli se zanícením sobě vlastním věnovala.¹⁶⁵ Navíc literatura přímo zasahovala i do císařovnyho běžného života – některé další císařovnyho zájmy a záliby byly ovlivněny jejími oblíbenými knihami či autory, stejně jako cíle řady cest, které podnikala. Obliba určitých literárních děl se poté promítla také do konečné podoby některých císařovnyho sídel. Opominut nesmí být ani fakt, že Alžběta mnohdy pohlížela na svět kolem sebe prizmatem literatury, a to tehdy, když ztotožňovala sebe či ostatní lidi s literárními postavami nebo to, co právě prožívala, s dějem knih, které měla ráda.

Oblíbené knihy a autoři

Jak již bylo řečeno, literatura patřila k císařovnyho koníčkům – kromě běžné záliby v četbě je však v jejím případě podstatná obzvláštní náklonost k některým konkrétním dílům, resp. výrazná obliba vybraných literátů, přičemž Alžbětin vkus byl v této oblasti velmi různorodý. Za tři nejvýznamnější a nejdůležitější oblasti císařovnyho literárního zájmu by se dala označit klasická řecká literatura, dílo Williama Shakespeara, především jeho drama *Sen noci svatojánské*, a tvorba Heinricha Heineho.¹⁶⁶ Co se dalších císařovnyho literárních zájmů týče, víme, že měla ráda básně lorda Byrona (některé z nich přeložila do němčiny), četla Goethova *Fausta* nebo texty některých soudobých uherských básníků a spisovatelů jako byli József Eötvös nebo Mór Jókai. Alžběta měla v oblíbě i některé filozofy, a to především z antického Řecka.¹⁶⁷ Mezi její oblíbence údajně patřili také soudobý americký spisovatel Henry Longfellow nebo Angličan Henry Rider Haggard.¹⁶⁸

Takřka po celý svůj život císařovna milovala německého autora Heinricha Heineho. Svůj obdiv k tomuto básníkovi sdílela se svým otcem, bavorským vévodou Maxmiliánem, s nímž měla řadu společných zálib, ačkoliv jinak spolu, zejména v pozdějších letech, neměli

¹⁶⁵ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 308.

¹⁶⁶ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 103–104.

¹⁶⁷ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 309, 311, 335.

¹⁶⁸ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 104.

právě nejlepší vztah.¹⁶⁹ Alžběta se postupem času se stala opravdovou znalkyní jeho tvorby i jeho života. Mnohé jeho básně znala z paměti a dokázala také odlišit skutečnou Heineho tvorbu od napodobenin. Toho využil jeden literární historik z Berlína a požádal ji o radu, když uvažoval o zveřejnění některých dosud nepublikovaných textů tohoto autora.¹⁷⁰

Nejen literární tvorba, také Heineho život a jeho osoba jako taková Alžbětu zajímaly. Sbírala básnickovy portréty a busty, vlastnila i některé originály jeho básní.¹⁷¹ Během svých zahraničních cest se vydávala v básnickových stopách či se seznámila s jeho sestrou, Charlottou von Embden.¹⁷² Mnoho lidí však pro císařovnin zájem právě o tohoto básníka, který byl ve své době shledáván problematickým kvůli svým kritickým postojům i židovskému původu, nemělo pochopení, zejména v 80. letech 19. století, kdy se rozhodla přispět na stavbu pomníku v Heineho rodném městě Düsseldorfu. Alžbětina podpora tohoto projektu vyvolala na jedné straně odpor, na druhé nadšenou podporu. Odmítavý postoj vůči pomníku v podobě kašny se sochou Lorelai, o níž psal v jedné ze svých básní, však ve výsledku převážil, a tak nakonec nebyl postaven v Düsseldorfu, ale v New Yorku.¹⁷³

Do veřejných bojů o zbudování pomníku se Alžběta příliš nezapojila a od svojí podpory po velkém nátlaku ustoupila. Vše však nakonec vyřešila ke své spokojenosti, a to tak, že si nechala zbudovat vlastní Heineho pomník v Achilleionu na Korfu. Socha zpodobňující básníka v posledních letech jeho života získala čestné místo v malém chrámu zbudovaném v zahradách císařovнина řeckého sídla. Alžběta toto místo považovala za nejlepší, neboť Heine tak byl daleko od lidí, kteří jím pohrdali, a obklopovala ho pouze krásná příroda.¹⁷⁴ Ani na Korfu ale básníkův pomník nevydržel dlouho – několik let po císařovnině smrti se vlastníkem Achilleionu stal německý císař Vilém II., který dal Heineho sochu ihned odstranit a nahradit pomníkem samotné císařovny. Svou roli zde zřejmě sehrál především antisemitismus a celkový negativní postoj německé společnosti vůči tomuto básníkovi.¹⁷⁵

Dalším Alžbětiným oblíbeným autorem byl William Shakespeare, jehož busta se spolu s dalšími jejími oblíbenými básníky a filozofy dostala na řecký Achilleion.¹⁷⁶ Ze Shakespearovy rozsáhlé tvorby oceňovala především drama *Sen noci svatojánské*, přičemž, obdobně jako v případě Heineho díla, znala většinu této komedie z paměti. Alžbětinou

¹⁶⁹ PRASCHL – BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 71–72, 76.

¹⁷⁰ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 304–305, 308.

¹⁷¹ WEISSENSTEINER, *Ženy na*, s. 165.

¹⁷² CORTI, s. 323; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 307.

¹⁷³ GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 180–181; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 189; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 337–339.

¹⁷⁴ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 75; CORTI, s. 383; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 340.

¹⁷⁵ LICHTSCHEIDL, s. 43; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 338–340.

¹⁷⁶ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 335.

oblíbenou postavou byla královna víl Titanie, s níž se postupně začala ztotožňovat.¹⁷⁷ Alžbětino zalíbení v této hře odráží i císařův dar císařovně, Hermesvilla, v níž je Alžbětina ložnice vyzdobena právě výjevy ze *Snu noci svatojánské*.¹⁷⁸ Mimo to měla rakouská panovnice v oblibě zřejmě i další Shakespearovy hry, kupř. známou tragédii *Hamlet* přeložila do novořečtiny, aby zlepšila své schopnosti v tomto jazyce.¹⁷⁹

Obě Alžbětina sídla, o nichž již byla řeč, tedy Achilleion a Hermesvilla, pak společně reprezentují další císařovninu zálibu – literaturu starověkého Řecka. Obdiv k Řecku a jeho slavné minulosti sdílela Alžběta opět se svými příbuznými z rodu Wittelsbachů, jejichž jedna větev se dokonce na krátko dostala na řecký trůn poté, co Řecko získalo nezávislost na Osmanské říši. Císařovna se zajímala o řeckou mytologii, dějiny, ale i o jazyk – studovala nejprve staro- a poté novořečtinu a v jejích službách se vystřídalo několik rodilých Řeků, kteří jí pomáhali se zvládnutím tohoto jazyka.¹⁸⁰ Ani filosofie antického Řecka jí nebyla cizí, soudě podle bust významných řeckých filozofů, kteří se dostali mezi její oblíbené autory zastoupené na Achilleionu.¹⁸¹ Z literatury si pak velmi oblíbila Homéra, jehož díla byla jedním z popudů pro Alžbětino studium řečtiny.¹⁸²

Řecko se stalo jedním z oblíbených cílů císařovniných cest. Zvláště si pak oblíbila ostrov Korfu, na němž si nechala postavit zámek Achilleion. Achilleus, po němž je pojmenován, se stal dalším literárním, resp. mytickým hrdinou, s nímž se Alžběta ztotožňovala, s níž se cítila být vnitřně spojena.¹⁸³ Dalším pak byl např. Homérův Odysseus, po jehož vzoru se při svých plavbách během bouří na moři údajně nechávala přivázat k lodnímu stěžni.¹⁸⁴ Na Achilleionu našly své místo i další sochy hrdinů z řeckých bájí a pověstí a obrazy s výjevy z tamních dějin.¹⁸⁵ Podobně jako Achilleion získala své jméno i vídeňská Hermesvilla, a sice podle sochy posla řeckých bohů a průvodce duší do podsvětí Herma. I interiér vily a její zařízení pak nesou stopy císařovninu zaujetí řeckou kulturou a dějinami.¹⁸⁶

¹⁷⁷ LINDINGEROVÁ, s. 114–118; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 308.

¹⁷⁸ SCHWEIGERT, s. 82.

¹⁷⁹ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 308.

¹⁸⁰ LINDINGEROVÁ, s. 20–22; LICHTSCHEIDL, s. 23–25.

¹⁸¹ LICHTSCHEIDL, s. 30.

¹⁸² GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 180.

¹⁸³ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 87–88; LICHTSCHEIDL, s. 26–27; LINDINGEROVÁ, s. 46.

¹⁸⁴ SCHWEIGERT, s. 91–92.

¹⁸⁵ LICHTSCHEIDL, s. 28–32.

¹⁸⁶ LINDINGEROVÁ, s. 18–19, 22–23; *Elisabeths*, s. 11–16.

Alžbětina literární tvorba

Vlastní literární tvorba patřila k císařovniným zájmům již od dob dospívání. Obdobně jako u jejích dalších oblíbených činností i zde můžeme nalézt značnou podobnost mezi ní a jejím otcem Maxmiliánem, který taktéž skládal básně. Alžbětiny první básnické pokusy pocházejí z časů kolem jejího desátého roku života a další poté z doby před jejím seznámením s Františkem Josefem, konkrétně z přelomu let 1852 a 1853, kdy truchlila kvůli smrti své první lásky, hraběte Richarda, který byl ve službách Alžbětiny rodiny, avšak po prozrazení citů, které k němu vévodova dcera chovala, byl odeslán pryč a zanedlouho zemřel. V tomto období psala smutné milostné verše, v nichž oplakávala ztracenou lásku.¹⁸⁷

Hlavní období Alžbětiny literární činnosti spadá do druhé poloviny 80. let 19. století. Poté, co ze zdravotních důvodů skončila s jízdou na koni, stalo se psaní básní její novou vášní. Té se věnovala až do smrti jediného syna Rudolfa v lednu roku 1889, poté s psaním přestala stejně náhle jako před časem s jezdeckým sportem.¹⁸⁸ Během několika let napsala císařovna řadu básní. Z nich sestavila dva svazky poezie, které nazvala *Zimní písně* a *Písně severního moře*. Poněvadž nepředpokládala, že by našla pochopení u svých současníků, stanovila, že se básně smí zveřejnit až o několik desetiletí později, konkrétně v roce 1950. Úkolem pověřila svého bratra Karla Theodora, jenž měl básně ve stanovenou dobu odevzdat švýcarskému prezidentovi. Několik dalších exemplářů básní pak obdrželi císařovniní důvěrníci.¹⁸⁹

Alžběta byla přesvědčena o vysoké kvalitě svých veršů a doufala, že právě další generace je dokáže docenit lépe než lidé v její době. Při psaní se upínala ke svému milovanému básníku Heinemu a věřila, že její verše se těm jeho vyrovnají, případně že jí je sám „Mistr“ diktuje. Z dnešního hlediska však mají císařovniný básně cenu spíše kvůli poznání samotné Alžběty než kvůli své literární hodnotě. Pomocí poezie zachycovala panovnice celou škálu věcí, které hrály v jejím životě významnou roli. Psala o sobě, o svých pocitech a starostech, dále o lidech ze svého bezprostředního okolí, akcích, jichž se zúčastnila nebo o nichž věděla z doslechu, a v neposlední řadě o přírodě. Díky tomu můžeme poznat její smýšlení o nejrůznějších záležitostech, či přinejmenším to, jak se k nim stavěla v rámci literární autostylizace, jak si přála, aby byla v budoucnu vnímána.¹⁹⁰

Ve svých básních se Alžběta velmi často vracela k námětům ze *Snu noci svatojánské*, přičemž sebe označovala jako Titanii a Františka Josefa jako jejího manžela Oberona, případně

¹⁸⁷ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 71; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 21; HAMMONDOVÁ, s. 84–85.

¹⁸⁸ DICKINGER, s. 99; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 102–103.

¹⁸⁹ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 299–303.

¹⁹⁰ HAMANN, *Kaiserin*, s. 12–14, 18; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 102.

spolu s dalšími muži ve svém životě jako osla (v narážce na to, že se postava Titanie ve hře pod vlivem kouzla zamiluje do osla, resp. do muže s oslí hlavou).¹⁹¹ Další častou básnickou stylizací byla podoba zvířete, konkrétně racka (v těchto případech pak byl častým souputníkem bavorský král Ludvík II., jehož ve svých textech nazývala orlem). Některé zvířecí stylizace v jejích básních však byly o poznání méně laskavé, kupř. když svou dceru Giselu a její rodinu přirovnávala k selatům.¹⁹²

Na tomto příkladě je vidět, jak kritická a neuctivá dokázala Alžběta ve svých básních být. Její poezie si, co se dalších lidí týče, nebere servítky. Císařovna se vysmívá lidem, které nemá ráda (ať už členům rodiny, rakouské šlechtě či těm, kteří ji senzacechtivě pozorují), ale i obecným lidským vlastnostem, které se jí protiví. Kritický postoj zastávala vůči aristokracii a monarchistickému zřízení jako takovému. Co naopak oslavuje, je příroda. Té dává ve své literární tvorbě přednost před lidským světem, nachází v ní útěchu a útočiště. Místy, která se v jejích básních často opakují, je příroda rakouské Solné komory v okolí Ischlu, milované Řecko, rodné Bavorsko nebo Severní moře, podle nějž nese název celá jedna císařovna sbírka.¹⁹³

Císařovna nebyla tehdy jedinou panovnicí, která se věnovala literární tvorbě. Další literátkou na evropském trůnu byla rumunská královna Alžběta, která psala pod pseudonymem Carmen Sylva. Obě ženy se staly přítelkyněmi a rumunská panovnice, která psala nejen básně, ale i dramata či pohádkové příběhy, představovala pro císařovnu něco jako literární vzor.¹⁹⁴ Obě měly řadu společných zájmů, v čem se však zásadně odlišovaly, byl přístup k panovnickým povinnostem. Ačkoliv rumunská královna také nezastávala právě konvenční názory na monarchii a výsady aristokracie, věnovala se svým povinnostem první dámy země, což se o Alžbětě dá říci jen zřídka.¹⁹⁵

Smrt a šílenství

S císařovninou literární tvorbou úzce souvisí také další oblast, do níž se ve svých představách utíkala, a sice smrt a šílenství. Tato témata se, zvláště s přibývajícím věkem, stále častěji objevovala v Alžbětiných úvahách či rozhovorech s dalšími lidmi, rakouská panovnice je ale reflektovala i ve své tvorbě. Šílenství bylo něčím, co ji zajímalo a děsilo zároveň, což odpovídalo také tehdejšímu zvýšenému zájmu lidí o tuto problematiku. Projevovala zájem o

¹⁹¹ GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 178

¹⁹² HAMANN, *Kaiserin*, s. 44–46; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 140.

¹⁹³ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 317–319, 324–325, 329–332.

¹⁹⁴ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 104–105.

¹⁹⁵ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 313–314.

duševně nemocné lidi, navštěvovala ústavy choromyslných, bála se však, zda se známky šílenství neprojevují u ní nebo někoho z její rodiny. Mezi Wittelsbachy, z nichž pocházela, se vyskytovala řada jedinců, kteří nebyli zcela normální, případně byli přímo prohlášeni za duševně nemocné a zbaveni svéprávnosti. Zvláštní obavy u Alžběty vyvolávala duševní nemoc jí blízkého bavorského krále Ludvíka II.¹⁹⁶ Také její otec, vévoda Maxmilián, byl „podivín, jeden z nejzvláštnějších Wittelsbachů vůbec.“¹⁹⁷ Poté, co zemřel korunní princ Rudolf, se navíc císařovna obávala, zda není sama příčinou smrti svého syna, zda na něj nepřenesla „šílenství Wittelsbachů“.¹⁹⁸

Také smrt byla něčím, co Alžbětu již od mládí fascinovalo. Ještě předtím, než se zasnoubila s Františkem Josefem, zemřel hrabě Richard S., muž, do nějž byla platonicky zamilovaná. To v ní spolu s další nešťastnou láskou a smrtí kamaráda z dětství vyvolalo záchvaty melancholie i určitý zájem o téma smrti jako takové.¹⁹⁹ V pozdějších letech, se zhoršujícím se duševním i fyzickým stavem, se pak smrt stala toužebně očekávaným vysvobozením ze života, s nímž nebyla spokojena. Situaci nezlepšila ani řada úmrtí v jejím bezprostředním okolí. To, s jakou otevřeností o tomto svém přání hovořila, děsilo její okolí, zejména dceru Marii Valérii.²⁰⁰ Ta si do deníku několikrát poznamenala, že se její matka smrti nebojí, naopak. Zmiňuje se také o císařovnině přání nechat se pohřbít do moře, od nějž upustila, aby ještě více netrápila svého manžela.²⁰¹ Alžběta také psala básně, v nichž si představovala, jak zemře, a snažila se pomocí spiritismu navázat kontakt se světem mrtvých.²⁰²

¹⁹⁶ GRÖSSINGOVÁ, *Muži*, s. 90; MONTJOUVENT, s. 116; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 280, 283–285, 384; PRASCHL–BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 125, 127–128; SCHADOVÁ – SCHAD, s. 164–165; LINDINGEROVÁ, s. 82–86.

¹⁹⁷ DICKINGER, s. 82.

¹⁹⁸ LINDINGEROVÁ, s. 84.

¹⁹⁹ MONTJOUVENT, s. 18, 20.

²⁰⁰ LINDINGEROVÁ, s. 173; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 90–92, 95; WEISSENSTEINER, *Osudové*, s. 32; CORTI, s. 406.

²⁰¹ SCHADOVÁ – SCHAD, s. 287–288, 96.

²⁰² PRASCHL–BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 122, 124, 131; LINDINGEROVÁ, s. 125, 127–129.

5. Mýtus císařovny Alžběty

V závěrečné kapitole se budeme věnovat jednomu důležitému faktoru, který nejenže sehrál svou roli v císařovnině životě a ve vnímání její osobnosti současníky, ale především ovlivňuje Alžbětin obraz od její smrti až do dnešní doby. Jde o císařovnin mýtus. Ten je tvořen dvěma hlavními složkami. První se začala formovat již za Alžbětina života a na jejím vzniku se císařovna sama do značné míry podílela. Druhá se začala rodit poté, co byla Alžběta zavražděna v Ženevě, a k jejímu dalšímu rozvoji pak docházelo především od poloviny minulého století. Dohromady tak vznikl jakýsi symbolický neprůhledný závoj, který především v laickém vnímání zakrývá skutečnou Alžbětinu osobnost. Utvářela jej celá řada nejrůznějších faktorů, z nichž některé vznikly víceméně náhodně, zatímco jiné byly dílem promyšleného plánu, případně kombinací obojího. Z Alžběty se tak stala takřka mytická postava, u níž není vždy snadné odlišit, co je pravda a co právě jen legenda (ať už taková, kterou vytvořila ona sama, nebo pocházející od jiných lidí).

Mýtus za císařovninu života

Pokud bychom chtěli vysledovat počátky Alžbětina mýtu, museli bychom se vrátit do doby jejího zasnoubení s Františkem Josefem, neboť právě tehdy se do té doby méně známá bavorská šlechtična dostala do zorného pole veřejnosti, což byl začátek mytizace její osoby. Chystaná svatba rakouského císaře byla velkou událostí a lidé se začali zajímat také o jeho nevěstu. Roli při tom kromě význačného postavení ženicha sehrála také zvěst o tom, že se mladý císař vzepřel své matce – arcivévodkyně Žofie totiž nebyla mezi lidmi příliš populární.²⁰³ Podle Praschl-Bichlerové si někteří venkované dokonce mysleli, že si císař bude brát selku – došlo totiž k záměně podobně znějících nářečních výrazů pro ženu z Bavorska (Bayerin) a selku (Bäuerin).²⁰⁴ To, jakou pozornost a zájem mezi lidmi budí, poznala Alžběta již během své cesty do Vídně, a především pak ve Vídni samotné, ačkoliv i v rodném Bavorsku budila nyní značný rozruch. Pokaždé, když se objevila na veřejnosti, ji sledovalo množství lidí, což v ní vzhledem k její plaché povaze a nepřipravenosti vyvolávalo úzkost.²⁰⁵

Kromě prostého lidu byla podrobena také zkoumavému pohledu aristokracie, a zatímco na lid mohla zapůsobit svou krásou a mladistvým vzhledem, šlechta ji zřejmě hodnotila spíše na základě jejího vystupování, které nebylo bezvadné, naopak, bylo poznamenáno nejistotou,

²⁰³ JUDSON, s. 304; CORTI, s. 33–34.

²⁰⁴ PRASCHL – BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 13.

²⁰⁵ HAMMONDOVÁ, s. 90, 92; GRÖSSINGOVÁ, *Sisi*, s. 47–49.

plachostí, neznalostí všech pravidel ceremoniálu a také opakovaným pláčem.²⁰⁶ To, co začalo již v době svatby, pokračovalo i po ní. Alžběta vzbuzovala značnou pozornost všude tam, kde se objevila. Lidé, kteří do ní údajně vkládali značné naděje stran zlepšení situace v zemi a liberalizace císařovy vlády, ji chtěli spatřit za každou cenu, přičemž davy lidí nebyly tím, co by Alžbětu těšilo.²⁰⁷ Mezi lidmi se v této době vytvořil mýtus krásné, hodné, liberální mladé císařovny. Ten však nevydržel dlouho, neboť Alžběta s postupem času odmítala hrát roli první dámy říše a místo toho, aby naplňovala to, co od ní lidé očekávali, se stahovala do svého soukromého života. Sympatie se nakonec obrátily spíše na Františka Josefa, zatímco císařovně bylo vyčítáno, že neplní své povinnosti, příliš často cestuje a utrácí velké sumy peněz.²⁰⁸

Další mýtus, který se začal formovat již za císařovna života a ještě se upevnil po Alžbětině smrti, se týká jejího vztahu s arcivévodkyní Žofií. Již v prvních letech po svatbě si lidé pohybující se v blízkosti císařské rodiny mohli povšimnout toho, že vzájemný poměr mezi oběma ženami nebyl nejlepší.²⁰⁹ Zásadní podíl na obrazu Žofie jakožto zlé tchyně, která svoji snachu neustále kritizovala a narušovala manželskou harmonii císařského páru, však měla především sama Alžběta. Na základě toho, jak o Žofii mluvila před svojí nejmladší dcerou a dámami ze svého doprovodu, které nebyly přímými svědky počátečního období manželského soužití, se vytvořil dlouho přetrvávající negativní pohled na císařovu matku. Žofie se tak v deníku Marie Valerie nebo ve vzpomínkách Alžbětiných důvěrníků objevuje jako hlavní viník manželských obtíží a příčina toho, že se císařovna u vídeňského dvora necítila dobře.²¹⁰

V roce 1898 si Marie Valérie kupř. zapsala: „*Ještě nikdy se mi dvorský život nejevil tak zkostnatělý jako letos tady... Staví se jako překážka mezi nejvroucnějšími rodinnými poměry, z nichž, místo aby se utvářely jako nenucená radost, činí nepopsatelný útlak. Jestli je to účinek systému babičky Žofie, kéž se za to dočká zlého očištění.*“²¹¹ Dvorní dáma Marie Festeticsová zase krátce po arcivévodkynině smrti v roce 1872 ve svém deníku psala o tom, jak se Žofie neustále stavěla mezi Františka Josefa a jeho ženu, čímž chtěla zamezit Alžbětinu vlivu na císaře, a citovala zde císařovnin výrok o tom, jak jí Žofie vzala péči o všechny děti kromě Marie Valérie.²¹² V podobném duchu jsou i další zmínky v zápiscích Marie Festeticsové. Cituje zde třeba císařovninu líčení naplnění manželství z rozkazu arcivévodkyně Žofie, její výchovné metody,

²⁰⁶ HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 48, 50; HAMMONDOVÁ, s. 90.

²⁰⁷ CORTI, s. 49; HAMMONDOVÁ, s. 95; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 40–41, 72.

²⁰⁸ UNTERREINER, *Habsburkové*, s. 144, 152–153, 155–156; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 74.

²⁰⁹ VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 114.

²¹⁰ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Naše*, s. 9–12; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 28.

²¹¹ SCHADOVÁ – SCHAD, s. 290.

²¹² WALTERKIRCHEN – MEYER, s. 111–112.

Alžbětin popis líbánek na zámku Laxenburg či jejího těhotenství pod tchyniným dohledem.²¹³ Tento Žofiin obraz převzala řada autorů nejrůznějších publikací o císařovně Alžbětě a k jeho rozšíření později napomohla mimo jiné filmová trilogie *Sissi* z 50. let minulého století, kde arcivévodkyně vystupuje jako zlá a autoritativní žena, ale také další literární, filmová a divadelní zpracování císařovna života, o nichž bude řeč později.²¹⁴

Další mýtus, který se vytvořil již za doby Alžbětina života, se týká jejího vzhledu. Také zde sehrála důležitou úlohu sama císařovna, která svým počínáním tento mýtus sama ustanovila a později dále udržovala. Rakouská panovnice se svého času stala vyhlášenou krasavicí a hovořilo se o ní jako o nejkrásnější ženě Evropy. Tato její dodnes proslulá krása se rozvíjela postupně. V době svatby byla považována za hezkou, avšak nikoliv za vysloveně krásnou. Postupem času se však z nedospělé dívky stala okouzující ženou, čemuž napomohly nejen tři porody, které tehdy již měla za sebou, ale také rozvoj vlastního sebevědomí, k němuž u Alžběty došlo na přelomu 50. a 60. let 19. století. Svou na vzhledu založenou mezinárodní pověst si pak vybudovala během 60. let, kdy byla na pomyslném vrcholu své krásy.²¹⁵ Císařovna si byla svých předností vědoma a také jí na nich velmi záleželo. Péči o vzhled věnovala stále více času, ať už šlo o její dlouhé vlasy nebo o udržení štíhlé postavy.²¹⁶

Zároveň však věděla, že ať bude dělat cokoli, dříve nebo později zestárne a již nebude nejkrásnější. Poněvadž ovšem o postavení přední evropské krasavice nechtěla přijít, rozhodla se zajistit alespoň to, že ji lidé stále budou mít v paměti pouze jako krásnou ženu. Nenechávala se proto již fotografovat ani portrétovat, navíc i jejích veřejných vystoupení ubývalo. Pokud už se někde objevila, chránila si tvář vějířem, závojem či slunečníkem. Kombinace těchto faktorů vedla k tomu, že jen málo lidí znalo její skutečnou podobu v pozdějších letech, a také k tomu, že do dnešních dnů se její podoba ve zralém věku a ve stáří nedochovala. Dostupných je jen několik fotografií, kde si buďto císařovna zakrývá obličej, nebo je zachycena z takové dálky, že nám to o její podobě mnoho neřekne, případně jde o fotomontáže vytvořené na základě dřívějších snímků. Pokud vznikaly obrazy, pak bez toho, aby Alžběta malířům stála modelem. Císařovna tak sama vytvořila mýtus věčně mladé a věčně krásné ženy, který přetrvává až do současnosti.²¹⁷ Vzhledem k tomu, že František Josef bývá často zobrazován v pokročilém věku, vede to nezřídka k paradoxní situaci, kdy se zdá, jako by mezi císařem a císařovnou byl

²¹³ Tamtéž, s. 120, 132–133

²¹⁴ VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 120; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Naše*, s. 9–12.

²¹⁵ LICHTSCHEIDL – WOHLFART, s. 29; MONTJOUVENT, s. 46; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 124–125.

²¹⁶ MONTJOUVENT, s. 56; VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 228; PRASCHL – BICHLEROVÁ, *Korunu*, s. 25, 37.

²¹⁷ GRÖSSINGOVÁ, *Alžběta*, s. 109; WEISSENSTEINER, *Ženy na*, s. 161, 166; LINDINGEROVÁ, s. 182, 184–185, 187–190; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 202; UNTERREINER, *Habsburkové*, s. 135.

mnohem větší věkový rozdíl než ve skutečnosti. Vypadá to, jako by tehdy vládl starý císař a mladá císařovna.

Za jistou formu vytváření vlastního mýtu by mohla být považována i Alžbětina literární tvorba, resp. to, jak s ní nakládala. Císařovna během svého života básně nezveřejňovala, dokonce jen velmi málo lidí vědělo o tom, že píše poezii, přesně však stanovila, za jakých okolností mají být texty zveřejněny po její smrti. Alžběta doufala, že v dalších generacích nalezne čtenáře, kteří pro ni budou mít pochopení. Na tuto skutečnost odkazuje již průvodní dopis, jímž básně uvedla – začíná totiž oslovením „budoucí duše“. Podobně jako manipulovala svým obrazem v očích veřejnosti pomocí obrazů a fotografií, resp. jejich absencí, manipulovala lidmi i prostřednictvím svých básní. Vytváří si v nich takový obraz vlastního života a vlastního já, který odpovídá jejím představám a snům. Pomocí básnických textů nás přesvědčuje, že to, co popisuje, odpovídá tomu, jak se věci doopravdy staly. Nezřídka jde však spíše o její fantazie, líčení událostí, které by chtěla prožít, či zpětný pohled na věci dávno minulé s odstupem několika desetiletí.²¹⁸

Mýtus po císařovnině smrti

Svým vlastním životem začal Alžbětin mýtus žít poté, co byla 10. září 1898 v Ženevě zavražděna italským anarchistou. Z nepříliš populární panovnice se násilnou smrtí rukou atentátníka stala opět uctívána a opěvovaná žena přitahující pozornost, jíž se nyní už nemohla nijak bránit. Vídeňské ženy psaly rozhořčený dopis jejímu vrahovi Luigi Luchenu, při příjezdu vlaku s císařovninými ostatky zpátky do Vídně se v blízkosti nádraží a na trase, kterou měl smuteční průvod dojet do Hofburgu, shromáždilo velké množství lidí. Zesnulou panovnici připomínal nově založený řád nesoucí její jméno.²¹⁹ Alžbětin řád vznikl krátce po císařovnině smrti, 17. září 1898, a šlo o vůbec první rakousko-uherský záslužný řád, který byl určen pro ženy. Jeho vznik byl plánován již dříve, mělo jít o řád sv. Alžběty Durynské, ale po atentátu byl změněn v upomínku na zesnulou panovnici. První ženou, které byl udělen, byla císařovna dvorní dáma Irma Sztárayová.²²⁰ Postupně začalo vznikat množství císařovniných pomníků po celé monarchii, ale i mimo ni. Alžbětina tvář se také dostala na celou řadu upomínkových předmětů.²²¹ Mimo to byly budovány vzpomínkové kostely, např. *Kaiserin-Elisabeth-*

²¹⁸ HAMANN, *Kaiserin*, s. 18; HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 299–303; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Císařovna*, s. 39, 189; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 102, 115; PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Kondiční*, s. 132–133.

²¹⁹ VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 264; CORTI, s. 433–434; MATRAYOVÁ – KRÜGER, s. 131–134; UNTERREINER, *Habsburkové*, s. 161; HERRE, s. 318; LINDINGEROVÁ, s. 176, 178

²²⁰ STOLZER – STEEB, s. 189–193; SZTÁRAYOVÁ, s. 8.

²²¹ *Mythos* (online); VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 116–117.

Gedächtniskirche na dolnorakouské hoře Hochschneeberg nebo ve Věžkách na Kroměřížsku, kde jej na své náklady nechal zbudovat Gustav Redlich šlechtic z Vežeg.²²²

K formování nového obrazu císařovny napomohly také některé knihy. Jednak šlo o vzpomínky osob z jejího okolí, jako byl třeba její řecký předčítatel Constantin Christomanos, dvorní dáma Irma Sztárayová (jejich paměti vyšly ještě před první světovou válkou, v roce 1898, resp. 1909) či Alžbětina neter Marie von Wallersee, provdaná Larischová. Její kniha, která prvně vyšla roku 1913, přinášela spíše skandální pohled na císařskou rodinu, kdežto vzpomínky dvou dříve jmenovaných utvářely veskrze oslavný pohled na zesnulou císařovnu. Druhý zdroj informací představují vědecké publikace, jež začaly vycházet po pádu monarchie. Jak upozorňují Michaela a Karl Vocelkovi, první knihy o Alžbětině životě se začaly objevovat již nedlouho po její smrti, za první skutečně vědeckou práci lze však označit až knihu Egona Caesara Conte Cortiho publikovanou v roce 1934, neboť předcházející tituly měly částečně románový charakter.²²³ Řada odborných titulů pak vycházela v druhé polovině minulého století, především na přelomu tisíciletí, v době kolem stého výročí Alžbětina zavraždění. Tento trend pokračuje až do dnešních dní, kdy na trhu nalezneme širokou škálu titulů s různou mírou odbornosti věnujících se Alžbětě, některým konkrétním aspektům jejího života či její rodině (především Františku Josefovi či Rudolfovi).

Zřejmě největší podíl na vytváření císařovna mýtu ovšem sehrála kinematografie. Podobně jako v případě knih platí, že první snímky zachycující rakouskou císařovnu se objevily již krátce po pádu monarchie a během meziválečného období, za nejdůležitější však lze označit trilogii *Sissi* režiséra Ernsta Marischky. První film měl premiéru v roce 1955, druhý o rok později a poslední pak v roce 1957. Alžbětu zde ztvárnila herečka Romy Schneider, která je dodnes pro řadu lidí totožná se skutečnou císařovnou. Filmy vyvolaly mezinárodní ohlas a ovlivnily i obecný pohled na historické předobrazy jednotlivých postav. Alžběta je zde prezentována jako romantická, nespoutaná duše, která miluje přírodu, zvířata, je přirozeně veselá a nehodí se do zkostnatělého prostředí vídeňského dvora, proti němuž v celé trilogii bojuje. František Josef je ztvárněn jako muž rozpolcený mezi láskou k Alžbětě a úctou ke své matce, mezi povinnostmi panovníka a tím, co by skutečně chtěl, přičemž láska k císařovně nakonec vítězí. Mezi hlavní postavy patří ještě arcivévodkyně Žofie. Ta je vylicena jako zlá, nepřející a intrikánská osoba, která je proti své snaze zaujatá a dělá jí ze života ve Vídni peklo.

²²² ŽUPANIČ, s. 568; *Architektenlexikon* (online).

²²³ PRASCHL-BICHLEROVÁ, *Naše*, s. 10–11; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 117–119; SZTÁRAYOVÁ, s. 6.

Právě tyto rámce dodnes hrají zejména u laiků roli v tom, jak lidé vnímají císařovnu, císaře a jeho matku.²²⁴

Celá trilogie se nese v duchu tzv. *Heimatfilme*, tj. snímků vznikajících v Německu a Rakousku po druhé světové válce. Tyto filmy měly dát lidem zapomenout na válečné události, vyzdvihnout krásy a přednosti dané země (což se v celé trilogii objevuje ve formě záběrů na rakouskou přírodu, zejména v horských oblastech) a případně, jako právě v *Sissi*, také slavnější minulost, než byla ta nedávná, přičemž účelem bylo napomoci budování národní identity. V historických kulisách se zde odvíjí příběh, který by mohl být snadno zaměněn s jakoukoliv pohádkou, kde dva zamilovaní, urození lidé musejí překonávat řadu překážek na cestě ke štěstí. Příběh je sice stavěn na faktografických základech, s historií však tvůrci zacházejí spíše volněji. Při líčení seznámení Františka Josefa a Alžběty v Bad Ischlu v prvním díle se filmová zápleтка nese ve značně romantickém duchu založeném na tom, že císař se do svojí budoucí ženy zamiluje, aniž by tušil, že se nejedná o prostou dívku, nýbrž o bavorskou princeznu. Historické nepřesnosti nalezneme i ve scénách z rodinného života Habsburků, kupř. je zde zmiňováno pouze narození první dcery císařského páru, Žofie, přičemž autoři netematizují ani další děti manželů, které by se vzhledem k dalším zobrazovaným událostem již musely narodit, ani Žofiinu předčasnou smrt. K rakousko-uherskému vyrovnání zde zase zdánlivě dochází již velmi krátkou dobu po svatbě císařského páru, navíc je značně přeceňována Alžbětina úloha v celé záležitosti.²²⁵

Marischkova trilogie nebyla prvním ani posledním filmovým dílem zabývajícím se životem rakouské císařovny či jejích blízkých, patří však k těm dodnes nejznámějším a sehrála také nejvýznačnější úlohu při formování Alžbětina mýtu. Právě veselá, krásná a odvážná Sissi v podání Romy Schneider se stala jakousi základní podobou císařovny v myslích mnoha lidí. Zajímavostí je, že Romy Schneider rakouskou císařovnu později ztvárnila ještě jednou, a to ve filmu Luchina Viscontiho *Ludvík II.*, v němž je role Alžběty sice vedlejší, ale přeci velmi důležitá. A ačkoliv tato interpretace mnohem více odpovídá skutečné císařovně, povědomí o Alžbětě jakožto „sladké Sissi“ to nijak výrazněji neovlivnilo, stejně jako další, novější snímky.²²⁶

²²⁴ údajně mělo vzniknout snímků více, ale představitelka hlavní role pokračování odmítla; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 120–121; SEYDELOVÁ, s. 37, 89; LICHTSCHEIDL – WOHLFART, s. 80; MONTJOUVENT, s. 6–7; BONINI, s. 45.

²²⁵ VOCELKA – VOCELKA, *František*, s. 11–12; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 120–121; KÜRTEN (online); *Heimatfilm*, <https://www.definitions.net/definition/heimatfilm> (online); *Heimatfilm*, <https://austria-forum.org/af/AEIOU/Heimatfilm> (online).

²²⁶ např. dvoudílný film *Sisi* z roku 2009 nebo snímek *Sissi a Yetti* z roku 2007, který paroduje různá klišé spojená s císařskou rodinou; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 120–121; SEYDELOVÁ, s. 212.

Velkou mezinárodní popularitu získal také rakouský muzikál *Elisabeth* autorů Michaela Kunzeho a Sylvestera Levaye, který měl premiéru v roce 1992 ve Vídni. Od té doby se muzikál hrál nejen v Rakousku a Německu, ale také v třeba v Maďarsku, Nizozemí nebo v Japonsku a Jižní Koreji. Nejnověji ho mohou diváci vidět také u nás, a to konkrétně v Plzni, kde měl premiéru v listopadu 2019. Představení je kombinací některých klišé a mýtů o Alžbětě (např. Žofie je zde interpretována podobně jako v Marischkově trilogii), zároveň jsou zde však tematizovány také „temnější“ císařovny stránky. Alžběta není prezentována jen jako Sissi à la Romy Schneider, autoři ji zobrazují také jako sebestřednou egoistku zaměřenou pouze na sebe a na vlastní svobodu, která trpí depresi, snaží se navázat kontakt s mrtvými a utíká před světem i před svým manželem. Nedrží se při tom pouze historické skutečnosti, nýbrž pracují i s jedním originálním, ryze divadelním prvkem – jednou z hlavních postav je zde totiž Smrt v podobě mladého muže, kterého s Alžbětou pojí milostný vztah. Smrt je tu personifikací císařovny celoživotní fascinace světem mrtvých i její pozdější touhy po vlastním skonu, který by jí přinesl vysvobození.²²⁷

Všechny zmiňované i mnohé další interpretace císařovny života se spolupodílely na vytváření mýtu, který začala budovat již sama Alžběta. To, že existuje jakýsi mýtus, který Alžbětu dodnes obestírá, dokládají nejen četné knižní tituly mající v názvu slovo mýtus (např. kniha Gabriele Praschl-Bichlerové *Císařovna Alžběta: Mýtus a pravda* nebo publikace Katrin Unterreiner *Habsburkové: Mýty a pravda*), ale také třeba podtitul expozice *Sisi Museum* ve vídeňském Hofburgu – *Mýtus a pravda*. Alžbětin mýtus není něco, co by již bylo uzavřeno, vytváří se stále dál a stále znovu s každým novým filmem, divadelním kusem nebo publikovanou knihou a není pravděpodobné, že by se v ho v dohledné době podařilo oddělit od skutečné rakouské císařovny. Alžběta tak zřejmě i nadále bude rozpolcena mezi skutečnou a mytickou postavou zahalenou tajemstvím.

²²⁷ *Blickpunkt*, s. 3, 12–14, 206; VOCELKA – VOCELKA, *Sisi*, s. 121; *Elisabeth* (online).

Závěr

Rakouský herec Helmut Qualtinger řekl, že ve Vídni musí člověk nejprve zemřít, aby jej oslavovali, potom ale žije velmi dlouho.²²⁸ Přesně to platí i v případě císařovny Alžběty. Zatímco za svého života, zvláště s přibývajícím věkem, kdy svoji úlohu první dámy říše plnila stále méně, byla vnímána spíše negativně, poté, co byla v roce 1898 zavražděna, se stala uctívanou panovnicí. V průběhu 20. století se pak kolem její osoby působením mnoha faktorů vytvořila legenda, která z Alžběty učinila jeden z hlavních symbolů nostalgického vzpomínání na „staré dobré časy“ habsburské monarchie. Došlo tak k paradoxní situaci – ztělesněním zaniklého císařství se stala žena, která sice oficiálně více než čtyřicet let byla v jeho čele, ale se svojí rolí se nikdy zcela neztotožnila. To, že se nedokázala stát skutečnou císařovnou, výrazně poznamenalo celý její život, ale také životy lidí v jejím okolí a potažmo i celé monarchie. Přinášelo to mnoho problémů a bolesti, a to v první řadě právě Alžbětě a Františku Josefovi, který naopak svůj život podřizoval roli panovníka. Z dnešního hlediska se však právě toto jeví jako výhoda. Alžbětu si lidé pamatují především proto, že byla jiná.

O této rozporuplné osobnosti bylo napsáno mnoho odborných knih i románů, natočeno několik filmů, můžeme navštívit místa, na nichž pobývala, číst vzpomínky jejích blízkých a současníků, přesto však zůstává tajemnou a svým způsobem obtížně uchopitelnou. Co je pravda a co jen mýtus? A co je i nadále skryto, neobjeveno? Díky tomu všemu je zájem o předposlední rakouskou panovnici stále živý a díky tomu má smysl se jí i nadále zabývat. Cílem této práce bylo zmapovat jeden z klíčových prvků jejího života, což se také podařilo. Ukázali jsem si, jak zásadní úlohu sehrály útoky v životě jejím i jejího okolí, jaký měly tyto úniky charakter i jaký byl jejich vliv při formování císařovna obrazu v očích veřejnosti. Stále zde ale zůstává rozsáhlý prostor pro nová bádání, a to jak ve smyslu zkoumání dalších dílčích skutečností z jejího života, tak ve smyslu moderně pojaté monografie, neboť řada klíčových děl o Alžbětě vyšla již před několika desítkami let.

²²⁸ *Zitate* (online).

Seznam použité literatury

- Architektenlexikon: Wien 1770–1945*, <http://www.architektenlexikon.at/de/174.htm> [cit. 2020-04-18].
- Blickpunkt Musical: Sonderheft Elisabeth*, Berlin, 2013.
- BONINI, Emmanuel, *Skutečný život Romy Schneiderové*, Praha 2009.
- CORTI, Egon Caesar, *Alžběta: Zvláštní žena*, Praha 2008.
- DICKINGER, Christian, *Černé ovce Wittelsbachů: Mezi trůnním sálem a blázincem*, Praha 2005.
- EGGHARDTOVÁ, Hanne, *Sisi a její děti: Život ve stínu excentrické matky*, Praha 2013.
- Elisabeth*, <https://www.djkt.eu/elisabeth> [cit. 2019-12-15].
- Elisabeths Schloss der Träume*, 2. Auflage, Wien 2016.
- GRÖSSINGOVÁ, Sigrid-Maria, *Sisi: Moderní žena*, Praha 2009.
- GRÖSSINGOVÁ, Sigrid-Maria, *Muži kolem Sisi*, 2. vydání, Praha 2010.
- GRÖSSINGOVÁ, Sigrid-Maria, *Alžběta: Císařovna z rodu Wittelsbachů*, Praha 2015.
- HAMANN, Brigitte (ed.), *Kaiserin Elisabeth: Das Poetische Tagebuch*, 7. Auflage, Wien 2017.
- HAMANNOVÁ, Brigitte, *Alžběta: Císařovna proti své vůli*, 2. vydání, Praha 2011.
- HAMANNOVÁ, Brigitte (ed.), „*Moje milá, dobrá přítelkyně!*“: *Milostný vztah císaře Františka Josefa I. a herečky Kateřiny Schrattové*, Praha 2002.
- HAMMONDOVÁ, Beate, *Mladá léta velkých císařoven: Marie Terezie, Alžběta, Zita*, Praha 2004.
- Heimatfilm*, <https://austria-forum.org/af/AEIOU/Heimatfilm> [cit. 2019-12-16].
- Heimatfilm*, <https://www.definitions.net/definition/heimatfilm> [cit. 2019-12-16].
- HERRE, Franz, *Císař František Josef I.: Jeho život – jeho doba*, Praha 1998.
- HOLEC, Roman – BOVAN, Marián, *V službách císaře Františka Josefa: Z pamětí lokaja a dvorní dámy*, Bratislava 2013.
- JUDSON, Pieter M., *Habsburg: Geschichte eines Imperiums*, 2. Auflage, München 2017.
- KING, Greg – WILSONOVÁ, Penny, *Soumrak impéria*, Trnová 2017.
- KÜRTEN, Jochen, *'Heimat' films: How German perspectives on home have changed*, 27. 3. 2018, <https://www.dw.com/en/heimat-films-how-german-perspectives-on-home-have-changed/g-43097336> [cit. 2019-12-16].
- LICHTSCHEIDL, Olivia, *Sisi auf Korfu: Die Kaiserin und das Achilleion*, Wien 2012.
- LICHTSCHEIDL, Olivia – WOHLFART, Michael, *Elisabeth: Kaiserin und Königin*, Wien 2016.

LINDINGEROVÁ, Michaela, *Mé srdce je z kamene: Temná stránka císařovny Alžběty*, Praha 2015.

MATRAYOVÁ, Marta – KRÜGER, Answald, *Atentát*, Praha 2001.

MONTJOUVENT, Philippe de, *Sissi: Nesmrtelná císařovna*, Frýdek-Místek 2009.

Mythos Sisi, <https://www.hofburg-wien.at/ueber-den-standort/sisi-museum/raum-2-mythos-sisi/> [cit. 2019-12-13].

PRASCHL-BICHLEROVÁ, Gabriele, *Korunu snímám z unavené hlavy: Soukromý život císařovny „Sissi“*, Praha 1997.

PRASCHL-BICHLEROVÁ, Gabriele, *Císařovna Alžběta: Mýtus a pravda*, Praha 1998.

PRASCHL-BICHLEROVÁ, Gabriele, *Kondiční a dietní program císařovny Sissi*, Praha 2003.

PRASCHL-BICHLEROVÁ, Gabriele, *Naše milá Sisi: Pravda o arcivévodkyni Žofii a císařovně Alžbětě*, Praha 2010.

PRASCHL-BICHLEROVÁ, Gabriele, *Lásky a sňatky Habsburků*, 2. vydání, Praha 2011.

SAATHEN, Friederich (ed.), *Anna Nahowská a císař František Josef*, Praha 1994.

SEYDELOVÁ, Renate (ed.), *Já, Romy: Deník mého života*, Praha 1996.

SCHADOVÁ, Martha, *Císařovna Alžběta a její dcery: Ze života císařské rodiny*, Praha 2006.

SCHADOVÁ, Martha – SCHAD, Horst, *Marie Valérie: Deník nejmilejší dcery císařovny Alžběty Rakouské*, Praha 2007.

SZTÁRAYOVÁ, Irma, *Poslední léta císařovny Alžběty: Vzpomínky dvorní dámy*, Praha 2005.

SCHWEIGERT, Alfons, *Sisis Wohnwelten: Traumschlösser, Seelenorte und Fluchtburgen der Kaiserin von Österreich*, München 2018.

STOLZER, Johann – STEEB, Christian (eds.), *Österreichs Orden: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Graz 1996.

UNTERREINER, Katrin, *Habsburkové: Mýty a pravda*, Líbeznice 2011.

UNTERREINER, Katrin, *Císařovna Sisi a její milovaná místa*, Líbeznice 2016.

VOCELKA, Michaela – VOCCELKA, Karl, *Sisi: Leben und Legende einer Kaiserin*, München 2014.

VOCELKA, Michaela – VOCCELKA, Karl, *František Josef I.: Císař rakouský a král uherský*, Praha 2017.

WALTERKIRCHEN, Gudula – MEYER, Beatrix (ed.), *Das Tagebuch der Gräfin Marie Festetics: Kaiserin Elisabeths intimste Freundin*, St. Pölten–Salzburg–Wien 2014.

WEISSENSTEINER, Friedrich, *Ženy na habsburském trůnu: Rakouské císařovny 1804–1918*, Praha 2000.

WEISSENSTEINER, Friedrich, *Osudové ženy korunního prince Rudolfa: Od císařovny Alžběty k Mary Vetserové*, Praha 2007.

WEISSENSTEINER, Friedrich, *Ženy v životě císaře Františka Josefa*, Praha 2014.

Zitate von Helmut Qualtinger, <https://1000-zitate.de/autor/Helmut+Qualtinger/> [cit. 2020-02-24].

ŽUPANIČ, Jan, *Židovská šlechta podunajské monarchie: Mezi Davidovou hvězdou a křížem*, Praha 2012.